University of Tabriz

Contemporary Comparative Legal Studies

Online ISSN: 2821-0514
Volume: 17 **Issue:** 42
Spring 2026

Article Type: Research Article **Pages:** 187-222

A Comparative Study of the Foundations of Good Faith in Contracts under Iranian and German Law

Mohammadreza Ganj Khanloo[1]| Nasrollah Jafari Khosroabadi[2]

1. Master's Student in Private Law, Meybod University, Iran muhammadreza19990814@gmail.com
2. Associate Professor, Department of Law, Meybod University, Iran (Corresponding Author) nasrjafari@meybod.ac.ir

Abstract

In recent years, the concept of good faith has attracted considerable attention as one of the fundamental principles of contract law in various legal systems. Nevertheless, in Iranian law, this principle has not yet been accorded a clear and independent status. This study undertakes a comparative examination of the principle of good faith in contracts under the legal systems of Iran and Germany and seeks to address the theoretical and practical gap existing in Iranian law with respect to the application of this principle. The principal aim of this research is to analyze the conceptual, foundational, and functional dimensions of good faith and to identify the capacities for its legislative development and expansion within Iranian law by drawing upon the experience of the German legal system. This research was conducted through library-based data collection and by employing a descriptive-analytical method, examining the jurisprudential, statutory, and judicial sources of both Iran and Germany. The findings indicate that the principle of good faith plays a pivotal role in the interpretation and performance of contracts in German law, whereas in Iranian law, despite its jurisprudential and ethical foundations, it has not yet been institutionalized as an independent rule in legislation and judicial practice. Nevertheless, the Iranian legal system possesses significant potential for the indigenization of this principle, particularly insofar as the enactment of the Law on the Obligation to Officially Register Transactions Relating to Immovable Property (2024) reflects a movement within Iran's legislative system toward the concretization of good faith and the protection of legitimate expectations in contractual relations. These findings, together with recourse to the German experience, may pave the way for the enhancement of contractual justice and the strengthening of trust in legal relationships.

Keywords: *Good faith; Contract law; Law on the Obligation of Official Registration; Reinsurance contract; Article 242 of the German Civil Code.*

Received: 2025/07/22 **Received in revised form:** 2026/04/09 **Accepted:** 2026/05/04 **Published:** 2026/06/10

DOI: 10.22034/law.2026.68279.3511

Publisher: University of Tabriz law@tabrizu.ac.ir

شاپا الکترونیکی: ۰۵۱۴-۲۸۲۱
مطالعات حقوق تطبیقی معاصر
دوره: ۱۷، شماره: ۴۲
بهار ۱۴۰۵
نوع مقاله: پژوهشی
صفحات: ۱۸۷-۲۲۲

مبانی حسن‌نیت در قراردادها؛ مطالعهٔ تطبیقی در حقوق ایران و آلمان

محمدرضا گنج خانلو [۱] | نصراله جعفری خسروآبادی [۲]

۱. دانشجوی کارشناسی ارشد حقوق خصوصی، دانشگاه میبد، ایران muhammadreza19990814@gmail.com
۲. دانشیار گروه حقوق، دانشگاه میبد، ایران (نویسنده مسئول) nasrjafari@meybod.ac.ir

چکیده

در سال‌های اخیر، مفهوم حسن‌نیت به‌عنوان یکی از اصول بنیادین در حقوق قراردادها در نظام‌های حقوقی مختلف مورد توجه قرار گرفته است. با این حال، در حقوق ایران هنوز جایگاه روشن و مستقلی برای این اصل تعریف نشده است. این پژوهش به بررسی تطبیقی اصل حسن‌نیت در قراردادها در نظام‌های حقوقی ایران و آلمان پرداخته و به شکاف نظری و اجرایی موجود در حقوق ایران در زمینهٔ اعمال این اصل پاسخ می‌دهد. هدف اصلی این مطالعه، تحلیل مفهومی، مبنایی و کارکردی اصل حسن‌نیت و شناسایی ظرفیت‌های تقنین و توسعهٔ آن در حقوق ایران با بهره‌گیری از تجربهٔ نظام حقوقی آلمان است. این پژوهش به شیوهٔ گردآوری منابع به‌صورت کتابخانه‌ای و با استفاده از روش توصیفی- تحلیلی انجام شده و منابع فقهی، قانونی و آرای قضایی دو کشور ایران و آلمان مورد بررسی قرار گرفته است. یافته‌ها نشان می‌دهد که اصل حسن‌نیت در حقوق آلمان نقش محوری در تفسیر و اجرای قراردادها ایفا می‌کند، درحالی که در حقوق ایران باوجود پشتوانه‌های فقهی و اخلاقی، هنوز به‌صورت قاعده‌ای مستقل در قانون‌گذاری و رویهٔ قضایی نهادینه نشده است. لیکن نظام حقوقی ایران دارای ظرفیت‌های بالقوه برای بومی‌سازی این اصل است؛ به‌ویژه آنکه تصویب «قانون الزام به ثبت رسمی معاملات اموال غیرمنقول (۱۴۰۳)» نشانه‌ای از حرکت نظام تقنینی ایران به سوی عینی‌سازی حسن‌نیت و حمایت از اعتماد مشروع در روابط قراردادی است. این یافته‌ها در کنار بهره‌گیری از تجربهٔ آلمان، می‌تواند مسیر ارتقای عدالت قراردادی و افزایش اعتماد در روابط حقوقی را هموار سازد.

واژگان کلیدی: *حسن‌نیت، حقوق قراردادها، قانون الزام به ثبت رسمی، قرارداد بیمهٔ اتکایی، مادهٔ ۲۴۲ قانون مدنی آلمان.*

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۴/۳۱ **تاریخ بازنگری:** ۱۴۰۵/۰۱/۲۰ **تاریخ پذیرش:** ۱۴۰۵/۰۲/۱۴ **تاریخ انتشار:** ۱۴۰۵/۰۳/۲۰

DOI: 10.22034/law.2026.68279.3511

ناشر: دانشگاه تبریز law@tabrizu.ac.ir

CC BY NC

مقدمه

روابط قراردادی در جهان معاصر بر ستون‌های اعتماد متقابل، صداقت و رعایت انصاف استوار است. در منابع دینی اسلام نیز مفاهیمی چون وفای به عهد[۱]، پرهیز از غش[۲]، صدق در معامله و منع اضرار به غیر[۳]، بنیان‌های اخلاقی رفتار معاملاتی را تشکیل می‌دهند. با این حال، گذار این آموزه‌ها به قواعد الزام‌آورِ حقوق موضوعه در نظام‌های حقوقی یکسان نبوده است. در این میان، مقایسهٔ نظام حقوقی ایران و آلمان در زمینهٔ «اصل حسن‌نیت»، شکاف میان پشتوانه‌های ارزشی و ساختارهای تقنینی را آشکار می‌سازد.

فقدان تصریح قانونی عام دربارهٔ حسن‌نیت در قانون مدنی ایران چالش‌هایی را برای امنیت حقوقی، پیش‌بینی‌پذیری دعاوی و عدالت قراردادی ایجاد کرده است؛ چراکه فعالان اقتصادی برای تضمین رفتارهای منصفانه و پرهیز از سوءاستفاده از حق، به معیاری روشن نیاز دارند. در مقابل، نظام حقوقی آلمان با بهره‌گیری از مادهٔ BGB ۲۴۲، از یک اصل کلی، شبکه‌ای کارآمد از تعهدات تبعی و معیارهای تفسیر قرارداد استخراج کرده است. برای ایران، فهم تطبیقی و بومی‌سازی این تجربه، ضرورتی نظری و نیازی عملی است.

مسئلهٔ اصلی، تبیین جایگاه حسن‌نیت در حقوق قراردادهای ایران است. این پیچیدگی وقتی نمایان می‌شود که باوجود تصریح این اصل در نظام‌های پیشرفته‌ای چون حقوق آلمان، در حقوق ایران نه‌تنها چنین تصریحی وجود ندارد، بلکه گاه این اصطلاح در ترجمهٔ متون حقوقی نیز مغفول مانده است. پرسش این است که آیا می‌توان با استناد به قواعد عام فقهی (مانند لاضرر، وفای به عهد) و اصول قانونی، حسن‌نیت را به‌عنوان قاعده‌ای الزام‌آور در حقوق قراردادها تلقی کرد؟

---

۱. آیهٔ ۳۴ سورهٔ اسراء: «وَأَوْفُوا بِعَهْدِ اللَّهِ إِذَا عَاهَدْتُمْ وَلَا تَنْقُضُوا الْأَيْمَانَ بَعْدَ تَوْكِيدِهَا وَقَدْ جَعَلْتُمُ اللَّهَ عَلَيْكُمْ كَفِيلًا إِنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا تَفْعَلُونَ»؛ و به عهد [خدا] وفا کنید که از عهد سؤال خواهد شد؛ و سوگندها را پس از استوار کردنشان مشکنید؛ درحالی که خداوند را ضامن و گواه بر خود قرار داده‌اید؛ قطعاً خداوند آنچه را انجام می‌دهید، می‌داند.

۲. آیات ۱ تا ۳ سورهٔ مطففین: «وَيْلٌ لِّلْمُطَفِّفِينَ الَّذِينَ إِذَا اكْتَالُوا عَلَى النَّاسِ يَسْتَوْفُونَ وَإِذَا كَالُوهُمْ أَوْ وَزَنُوهُمْ يُخْسِرُونَ»؛ وای بر کم‌فروشان؛ همانان که چون از مردم پیمانه ستانند، حق خود را به تمام گیرند؛ و چون برای آنان پیمانه کنند یا وزن کنند، [حق آنان را] کم می‌گذارند.

۳. «لَا تَبِيعُوا الطَّعَامَ إِلَّا أَدَاءً وَلَا تَشْتَرُوا إِلَّا تَعَادُدًا وَلَا تَكْتَالُوا وَلَا تَزِنُوا إِلَّا وَفَاءً»؛ [خوراک و کالا را] نفروشید مگر آنکه [آن را] به تمامی تحویل دهید، و نخرید مگر آنکه شمرده [و دقیق] باشد، و پیمانه مکنید و وزن مکنید مگر با رعایت وفای [کامل به حق دیگران]. (محقق کرکی، جامع المقاصد فی شرح القواعد، ج ۴، (قم: مؤسسهٔ آل البیت علیهم السلام، ۱۴۰۸ ق)، ص ۲۵۰.

از سویی رویهٔ قضایی ایران در این زمینه وحدت نظر ندارد و از سوی دیگر، دیدگاه‌های دکترین نیز متفاوت است؛ گروهی آن را در روح قوانین مفروض می‌دانند و برخی دیگر غیرقابل استنباط. این تعارض نظری، تشتت آرا و نبود انسجام در تفسیر قراردادها را در پی داشته است. همچنین، فقدان ساختاری منسجم برای استفاده از حسن‌نیت در موضوعاتی نظیر افشای اطلاعات و ممنوعیت سوءاستفاده از حق، عدالت قراردادی را در قراردادهایی که بر اعتماد استوارند (مانند بیمه و مشارکت‌های تجاری) با مانع مواجه کرده است.

از منظر تطبیقی، گستره و کارکرد اصل حسن‌نیت در حقوق آلمان (در تمامی مراحل اجرای قرارداد و تفسیر شروط) چالشی مضاعف برای حقوق ایران ایجاد کرده است. پرسش کلیدی این است که چگونه می‌توان با تکیه بر مفاهیم فقهی و حقوقی موجود، گامی به‌سوی نهادینه‌سازی این قاعده برداشت و آیا بازنگری در قوانین برای پذیرش صریح آن ضروری است؟ همچنین، ابهاماتی در خصوص نقش دادگاه‌ها و دکترین در پرکردن خلأهای تقنینی، ضرورت طرح مجدد اصل حسن‌نیت را به‌عنوان یک قاعدهٔ ساختاری برجسته می‌کند.

در سال‌های اخیر، پژوهش‌هایی در این حوزه انجام شده است؛ ازجمله کرمی‌کلمتی و گندمکار (۱۴۰۰) بر فقدان نظام منسجم تفسیری تأکید کرده‌اند[۴]، طالب‌احمدی و همکاران (۱۴۰۲) نی بر نقش حسن‌نیت در اجرای تعهدات پرداخته‌اند[۵]. عظیمی (۱۴۰۴) به تفاوت حقوق ایران و فرانسه اشاره کرده است[۶]. از این رو، پژوهش حاضر می‌کوشد با رویکردی مبنایی، ضمن مقایسهٔ حقوق ایران و آلمان (به‌ویژه مادهٔ ۲۴۲ BGB)، کارکرد عملی این اصل را در قراردادهایی نظیر بیمهٔ اتکایی که به‌عنوان مصداق بارز قرارداد مبتنی بر حسن‌نیت است، بررسی کند تا امکان بهره‌گیری از تجربیات حقوق آلمان فراهم آید. با توجه به شکاف‌های نظری موجود در ادبیات حقوقی پیشین، این پژوهش با اتخاذ روشی توصیفی- تحلیلی، بر تبیین مبانی و کارکردهای

۴. فخرالدین کرمی کلمتی و رضاحسین گندمکار، «اصل حسن نیت و انصاف در تفسیر قراردادها در حقوق ایران و انگلستان»، *پژوهش‌های حقوق تطبیقی عدل و انصاف*، ش ۱۲ (۱۴۰۰)، ص ۶۳–۸۲.

۵. حبیب طالب احمدی و همکاران «بررسی مبنایی اصل حسن نیت در اجرای تعهدات قراردادی در بیع بین‌المللی کالا(CISG) »، *تعالی حقوق*، ش ۱ (۱۴۰۲)، ص ۱۵۹–۱۹۷.

۶. اکبر عظیمی، «مطالعه تطبیقی اصل حسن‌نیت در حقوق ایران و فرانسه بر پایهٔ اصلاحات ۲۰۱۶»، *تمدن حقوقی*، ش ۲۳ (۱۴۰۴)، ص ۱۲۷–۱۴۲.

عملی این اصل تمرکز می‌کند. اشاره به بیمهٔ اتکایی نیز نه به‌عنوان تغییر موضوع، بلکه به‌عنوان نمونه‌ای کاربردی جهت نمایش الزامات حسن‌نیت است.

در نهایت، این پژوهش پاسخ به پرسش‌های زیر را دنبال می‌کند: معیارهای استخراج و بازسازی مفهوم حسن‌نیت از منابع فقهی و حقوقی ایران چیست و تا چه حد با مادهٔ ۲۴۲ BGB قابل مقایسه است؟ کارکردهای عملی حسن‌نیت در حقوق آلمان (افشا، همکاری، منع سوءاستفاده) چگونه در حقوق ایران قابلیت بومی‌سازی دارند؟ و چه سازوکارهای تقنینی و رویه‌ای می‌تواند زمینهٔ نهادینه‌سازی این اصل و افزایش اعتماد قراردادی را فراهم آورد؟

۱. مبانی اصل حسن‌نیت در روابط قراردادی

از نظر مفهوم‌شناسی، حسن‌نیت[۷] و سوءنیت[۸] دو مفهوم متقابل در حقوق تعهدات و قراردادها هستند. سوءنیت، متضاد حسن‌نیت است. یکی از معانی یادشده برای حسن‌نیت نیز فقدان سوءنیت است. اگر حسن‌نیت به معنای «درستی یا صداقت» و «راستگویی و وفاداری» و در مقابلِ تقلب و تدلیس باشد، به این ترتیب، سوءنیت به معنای «دروغ، تقلب، تدلیس، عمل غیرمنصفانه و اغفال و خیانت» و همچنین «رفتاری ارادی و غیروفادارانه برای غافلگیری دیگری است[۹]. در این جستار، مبانی حسن‌نیت در نظام‌های حقوقی گوناگون، ازجمله فقه و حقوق ایران و نیز حقوق آلمان، به اشکال متفاوتی تبیین شده‌اند که در ادامه به مهم‌ترین آن‌ها پرداخته می‌شود.

۱.۱. مبانی حسن‌نیت در فقه و حقوق ایران

۱.۱.۱ مبانی قرآنی

اگرچه در قرآن کریم اصطلاح «حسن‌نیت» به‌صورت صریح به‌کار نرفته است، اما مجموعه‌ای از آموزه‌های قرآنی که بر صداقت، عدالت در دادوستد، وفای به عهد و پرهیز از فریب تأکید دارند، می‌توانند به‌عنوان پشتوانهٔ هنجاری رفتار منصفانه در روابط معاملاتی تلقی شوند. این

7. Foi Bonne.
8. Foi Mauvaise.
۹. محمد بافهم و همکاران، «معیار و ضابطهٔ سوءاستفاده از حق در دادرسی مدنی ایران و فرانسه»، *مطالعات حقوق تطبیقی معاصر*، ش ۳۵ (۱۴۰۳)، ص ۱۲.

آموزه‌ها نشان می‌دهند که در نظام ارزشی اسلام، روابط قراردادی باید بر پایهٔ صداقت، وفای به عهد و رعایت حقوق طرف مقابل استوار باشد؛ اصولی که در ادبیات حقوقی معاصر می‌توان آن‌ها را با مفهوم حسن‌نیت در قراردادها قابل مقایسه دانست. از جملهٔ این آموزه‌ها، تأکید قرآن بر رعایت عدالت در سنجش و مبادلات اقتصادی است؛ چنان‌که خداوند می‌فرماید: «... وَأَوْفُوا الْكَيْلَ وَالْمِيزَانَ بِالْقِسْطِ...» (انعام: ۱۵۲). این آیه بر لزوم رعایت انصاف در معاملات و پرهیز از هرگونه کم‌گذاری یا بی‌عدالتی در دادوستد دلالت دارد و بیانگر آن است که روابط اقتصادی باید بر اساس صداقت و رعایت حقوق طرف مقابل شکل گیرد. از این منظر، هرگاه پیمانه یا وزن‌کشی با بی‌عدالتی همراه باشد، نتیجهٔ آن بروز معاملاتی ناعادلانه و غیرمنصفانه خواهد بود که در آن یکی از طرفین متضرر و مغبون می‌شود[۱۰]. رعایت این اصل نه‌تنها از شکل‌گیری چنین معاملات ناعادلانه‌ای جلوگیری می‌کند، بلکه زمینهٔ اعتماد متقابل میان طرفین معامله را نیز فراهم می‌سازد.

همچنین قرآن کریم با نکوهش کم‌فروشی و تقلب در معاملات، بر ضرورت امانت‌داری و صداقت در روابط اقتصادی تأکید می‌کند. در آیات آغازین سورهٔ مطففین آمده است: «وَيْلٌ لِلْمُطَفِّفِينَ الَّذِينَ إِذَا اكْتَالُوا عَلَى النَّاسِ يَسْتَوْفُونَ وَإِذَا كَالُوهُمْ أَو وَزَنُوهُمْ يُخْسِرُونَ» (مطففین: ۱–۳). این آیات رفتار کسانی را نکوهش می‌کند که هنگام دریافت حق خود آن را به‌طور کامل مطالبه می‌کنند، اما هنگام ادای حق دیگران از میزان آن می‌کاهند، که مورد تهدید الهی قرار گرفته‌اند[۱۱]. چنین رفتاری نمونه‌ای از نقض انصاف و صداقت در معاملات به‌شمار می‌آید و نشان می‌دهد که روابط اقتصادی از منظر قرآن باید بر پایهٔ امانت‌داری و پرهیز از فریب استوار باشد.

در کنار این آیات، آموزه‌های دیگری نیز در قرآن وجود دارد که بر صداقت در گفتار، وفای به تعهدات و پرهیز از خدعه در روابط انسانی تأکید می‌کنند؛ ازجمله: آیهٔ ۱۲ سورهٔ نساء[۱۲]، آیهٔ ۲۳۱

---

۱۰. محمد فاضل لنکرانی، *القواعد الفقهیهٔ*، (قم: مرکز فقهی ائمه اطهار، ۱۴۳۰ق)، ص ۱۷۲.

۱۱. ناصر مکارم شیرازی و همکاران، *تفسیر نمونه*، ج ۲۶، (تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۶۶)، ص ۲۴۷.

۱۲. «...مِن بَعدِ وَصِيَّةٍ يُوصى بِها أَو دَينٍ غَيرَ مُضارٍّ وَصِيَّةً مِنَ اللَّهِ وَاللَّهُ عَليمٌ حَليمٌ»؛ پس از اجرای وصیت و پرداخت دیون میّت، البته در صورتی که وصیت او موجب زیان به ورثه نباشد (یعنی از ثلث اموال تجاوز نکند)، این فرمانی است از جانب خداوند. و خداوند دانا به احوال بندگان و بردبار در برابر اعمال آنان است».

سورهٔ بقره[۱۳]، آیهٔ ۶ سورهٔ طلاق[۱۴]، آیهٔ ۲۸۲ سورهٔ بقره[۱۵]، و آیهٔ ۱۱۹ سورهٔ مائده[۱۶]. مجموع این آموزه‌ها حاکی از آن است که در نظام ارزشی اسلام، رفتار اقتصادی و معاملاتی باید مبتنی بر صداقت، عدالت و رعایت حقوق دیگران باشد؛ اصولی که می‌توان آن‌ها را مبنایی هنجاری برای شکل‌گیری رفتار مبتنی بر حسن‌نیت در روابط قراردادی دانست.

۲.۱.۱. مبانی روایی

در کنار قرآن کریم، روایات معصومان (ع) نیز بر ضرورت صداقت، امانت‌داری و پرهیز از فریب در معاملات تأکید فراوانی دارد. این روایات ضمن تقویت مبانی اخلاقی معاملات، زمینهٔ شکل‌گیری قواعد فقهی الزام‌آور در حوزهٔ روابط قراردادی را فراهم ساخته‌اند. برای نمونه، در روایتی از امام موسی‌بن جعفر (ع) فروش کالایی که واقعیت آن از خریدار پنهان نگاه داشته شود، از مصادیق «غش» دانسته شده و مورد نهی قرار گرفته است[۱۷]. فقهای امامیه با استناد به این دسته از روایات، غش را شامل هرگونه رفتار فریبکارانه در معامله دانسته‌اند؛ ازجمله پنهان‌کردن عیوب کالا، ایجاد تغییرات ظاهری فریبنده در محصول، یا آمیختن کالای مرغوب با کالای نامرغوب. در همهٔ این موارد، عنصر مشترک، پنهان‌سازی حقیقت از طرف مقابل و ایجاد تصور نادرست دربارهٔ موضوع معامله است[۱۸].

همچنین در روایتی از امام صادق (ع) آمده است: «مَن غَبَنَ مؤمناً فی بیعٍ أو شراءٍ لم یزلِ الله یمقته ما لم یردّ علیه»[۱۹]. این روایت بر نکوهش فریب و سوءاستفاده در معاملات دلالت دارد. فقها از این‌گونه روایات استنباط کرده‌اند که سوءاستفاده از اعتماد طرف مقابل در تعیین قیمت یا شرایط معامله با اصول معاملات اسلامی ناسازگار است. بر همین اساس، در فقه معاملات، قواعدی همچون منع غبن فاحش و لزوم رعایت انصاف در مبادلات اقتصادی شکل گرفته است.

---

۱۳. «... وَ لا تُمسِکُوهُنّ ضِراراً لِتَعتَدوا ...»؛ ... زنان را از روی زیان رساندن نگه ندارید تا با این کار به آنان تعدّی کنید...

۱۴. «... وَ لا تُضَارُّوهُنّ لِتُضَیِّقُوا عَلَیهِنّ...»؛ ... به آنان آسیب نرسانید تا با تنگ کردن زندگی، آن‌ها را بی‌خانمان و در تنگنا قرار دهید....

۱۵. «... وَ لا یُضَارَّ کاتِبٌ وَ لا شَهِیدٌ...»؛ ... هیچ نویسنده و هیچ گواهی‌دهنده‌ای نباید از سوی دیگران دچار زیان شود...

۱۶. «... قالَ اللّهُ هذا یَومُ یَنفَعُ الصّادِقِینَ صِدقُهُم...»؛ ...خداوند فرمود: امروز روزی است که راستی و صداقت راست‌گویان به حالشان سودمند خواهد بود. برای آنان بهشت‌هایی است که از زیر آن نهرها جاری است؛ در آن جاودانه خواهند ماند. خدا از آنان خشنود است و آنان نیز از خدا خشنودند، و این است رستگاری بزرگ...

۱۷. سیدابوالقاسم خویی، مبانی *تکملهٔ المنهاج*، ج ۱، (قم: مؤسسهٔ احیاء آثار الامام الخوئی، ۱۴۱۰ق)، ص ۳۱۵.

۱۸. مرتضی انصاری، *کتاب المکاسب*، ج ۱، (قم: مجمع الفکر الإسلامی، ۱۴۲۰ق)، ص ۱۳۹.

۱۹. محمدبن حسن حرّ عاملی، همان، ج ۱۱، ص ۱۴۵.

به این ترتیب، آموزه‌های یادشده در منابع اسلامی در ابتدا به‌عنوان هنجارهای اخلاقی مطرح شده‌اند، اما در فرایند استنباط فقهی به قواعدی الزام‌آور در فقه معاملات، مانند منع غش، تدلیس و غبن، تبدیل شده‌اند. این قواعد با ایجاد ضمانت اجرای فقهی برای رفتار صادقانه و منصفانه در معاملات، معیارهایی عملی را برای تنظیم روابط قراردادی فراهم می‌کنند. از این منظر می‌توان آن‌ها را مبانی فقهی رفتار منصفانه در قراردادها دانست که در ادبیات حقوقی معاصر قابل مقایسه با کارکردهای اصل حسن‌نیت تلقی می‌شوند. همچنین، این مبانی فقهی در حقوق موضوعهٔ ایران نیز بی‌تأثیر نمانده و در قالب نهادها و قواعدی همچون منع تدلیس، خیار غبن و لزوم رعایت انصاف در روابط قراردادی انعکاس یافته‌اند و از این طریق بر شکل‌گیری نظام حقوق قراردادها در ایران تأثیر گذاشته‌اند.

۲.۱. مبانی نظری اصل حسن‌نیت در حقوق آلمان

در نظام حقوقی آلمان، اصل حسن‌نیت با عنوان «وفاداری و اعتماد»[۲۰] یکی از اصول بنیادین حقوق خصوصی محسوب می‌شود و نقش مهمی در تنظیم روابط قراردادی ایفا می‌کند. قانون مدنی آلمان[۲۱] که از اول ژانویه ۱۹۰۰ لازم‌الاجرا شده، این اصل را به‌صراحت در مادهٔ ۲۴۲ نهادینه کرده و آن را به‌عنوان قاعده‌ای بنیادین بر روابط قراردادی و تعهدات حاکم ساخته است. بر اساس این ماده، متعهد باید تعهد خود را به‌گونه‌ای اجرا کند که با الزامات حسن‌نیت و عرف رایج در معاملات سازگار باشد[۲۲]. از این رو، مادهٔ ۲۴۲ قانون یادشده، به‌عنوان یکی از مهم‌ترین قواعد کلی در حقوق خصوصی آلمان شناخته می‌شود و نقشی اساسی در تفسیر، تکمیل و اجرای تعهدات قراردادی ایفا می‌کند.

مفهوم «وفاداری و اعتماد»، بر دو عنصر اساسی استوار است[۲۳]؛ از یک سو «وفاداری» که ناظر بر رعایت انصاف، قابلیت اتکا و رفتار منصفانه در روابط قراردادی است، و از سوی دیگر «اعتماد» که بیانگر انتظار مشروع طرفین از رفتار درستکارانه و صادقانه یکدیگر است. بر این

20. Treu und Glauben

۲۱. برای دسترسی به قانون حاضر، به این سایت مراجعه شود: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_bgb

22. Grüneberg C, in: Palandt, BGB-Commentary, 79th ed., 2020, § 242, para. 6.

23. Schubert C, in: Säcker F J/Rixecker R/Oetker H/Limperg B [eds.], BGB Commentary, 8th ed., 2019, § 242, Para. 10.

اساس، هر یک از طرفین رابطهٔ قراردادی باید در اجرای تعهدات خود منافع مشروع طرف مقابل را نیز مورد توجه قرار دهند و از هرگونه رفتاری که با اعتماد متقابل ناسازگار است پرهیز کنند.

ویژگی مهم اصل حسن‌نیت در حقوق آلمان آن است که به‌عنوان یک قاعدهٔ کلی و انعطاف‌پذیر عمل می‌کند. این اصل اگرچه دستورالعمل‌های اجرایی مشخصی ارائه نمی‌دهد، اما به‌عنوان معیاری حقوقی برای ارزیابی رفتار طرفین، تفسیر مفاد قرارداد و تکمیل خلأهای قانونی مورد استفاده قرار می‌گیرد[۲۴]. از همین رو، اصل حسن‌نیت در عمل، نه‌تنها نقشی تکمیلی در روابط قراردادی ایفا می‌کند، بلکه در بسیاری موارد کارکردی اصلاحی و تعدیل‌کننده نیز دارد و از بروز نتایج غیرمنصفانه در اجرای قواعد حقوقی جلوگیری می‌کند.

اهمیت این اصل در قراردادهایی که مبتنی بر اعتماد متقابل هستند، ازجمله قراردادهای بیمه و به‌ویژه قراردادهای بیمهٔ اتکایی، دوچندان است؛ زیرا در این دسته از قراردادها افشای صحیح اطلاعات، شفافیت در بیان خطر و رفتار صادقانهٔ طرفین در حفظ تعادل رابطهٔ قراردادی، نقش اساسی دارد. از این رو، اصل حسن‌نیت یکی از مبانی مهم تحلیل حقوقی روابط بیمه‌ای در حقوق آلمان به‌شمار می‌آید.

۲. جایگاه اصل حسن‌نیت در نظام حقوقی ایران و آلمان

اصل حسن‌نیت در بسیاری از نظام‌های حقوقی معیاری برای سنجش رفتار منصفانهٔ طرفین قرارداد است، اما شیوهٔ پذیرش آن یکسان نیست. در حقوق ایران این اصل بیشتر از خلال قواعد پراکنده و مبانی فقهی استنباط می‌شود، درحالی‌که در حقوق آلمان با مادهٔ ۲۴۲ قانون مدنی و به‌ویژه قرارداد بیمهٔ اتکایی، جایگاهی صریح و نظام‌مند دارد. از این رو، در ادامه، جایگاه آن در حقوق ایران و آلمان بررسی می‌شود.

۱.۲. اصل حسن‌نیت در حقوق موضوعهٔ ایران

در حقوق ایران به دلیل فقدان یک قاعدهٔ عام و منسجم، اصل حسن‌نیت به‌صورت پراکنده در قوانین و دیدگاه‌های دکترین حقوقی جلوه‌گر شده است. در ادامه، وضعیت این اصل را از دو منظر «قوانین موضوعه» و «دکترین حقوقی» بررسی می‌کنیم.

24. German Supreme Court [BGH], Neue Juristische Wochenschrift (NJW) 1986, p. 177.

۱.۱.۲. قوانین مدونه

در حقوق ایران، قوانینی در زمینهٔ حسن‌نیت به‌صورت ضمنی دیده می‌شود که حکایت از اهمیت رعایت حسن‌نیت دارد. مفاد مشابهی در مادهٔ ۱۳۲ قانون مدنی نیز مشاهده می‌شود. افزون بر آن، مادهٔ ۱۵۴ قانون تجارت مصوب ۱۳۱۱ در خصوص شریک با مسئولیت محدود تصریح می‌کند که چنانچه وی با حسن‌نیت و بر مبنای بیلان صحیح سودی دریافت کرده باشد، در قبال تعهدات شرکت مسئولیتی ندارد، حتی اگر سرمایه‌اش کاهش یافته باشد.

در قانون مسئولیت مدنی مصوب ۱۳۳۹، مادهٔ ۸ به‌صراحت به زیان‌های ناشی از اقدامات خلاف حسن‌نیت اشاره کرده است[۲۵]. بر اساس این ماده، هر شخصی که با تصدیقات یا انتشارات مغایر واقع یا مغایر با حسن‌نیت موجب ورود خسارت به اعتبار یا موقعیت دیگری شود، مسئول جبران خسارت است. در این ماده، اصل حسن‌نیت به‌عنوان معیار مشروعیت رفتار حقوقی مورد توجه قرار گرفته و ابزار مقابله با رقابت غیرمنصفانه و تبلیغات گمراه‌کننده دانسته شده است.

در برخی قوانین خاص نیز اصل حسن‌نیت مورد اشارهٔ مستقیم قرار گرفته است. برای نمونه، مادهٔ ۳۵ قانون تجارت الکترونیکی مصوب ۱۳۸۲ نیز ارائهٔ اطلاعات به مصرف‌کننده باید با رعایت اصل حسن‌نیت صورت گیرد، به‌ویژه در مواردی که طرف ضعیف‌تری چون کودکان یا افراد ناتوان درگیر هستند. به‌موجب مادهٔ ۳ همین قانون در تفسیر مقررات خود نیز رعایت حسن‌نیت را الزامی می‌داند؛ گرچه این الزام ناظر به تفسیر قانون است، نه صرفاً مفاد قراردادهای خصوصی[۲۶]. علاوه بر این، در حوزهٔ مالکیت فکری، بند ۴ مادهٔ ۱۵ قانون ثبت اختراعات و علائم تجاری مصوب ۱۳۸۶، استفادهٔ شخص ثالث از اختراع را درصورتی که پیش از تاریخ ثبت و با حسن‌نیت صورت گرفته باشد، معتبر می‌داند.

---

۲۵. در تفسیر و تحلیل مادهٔ موردبحث، از میان آثار معتبر حقوقی می‌توان به این کتاب‌ها رجوع کرد: ناصر کاتوزیان (۱۴۰۳). *دوره‌ی مقدماتی حقوق مدنی: اعمال حقوقی*. چاپ دوازدهم. تهران: گنج دانش؛ علیرضا یزدانیان (۱۴۰۳). *قواعد عمومی مسؤولیت مدنی*. جلد اول. تهران: نشر میزان؛ مرتضی قاسم‌زاده (۱۳۸۶). *مبانی مسؤولیت مدنی*. چاپ چهارم. تهران: نشر میزان؛ حسن ره‌پیک، (۱۴۰۱). *حقوق مسؤولیت مدنی و جبران‌ها*. تهران: انتشارات خرسندی؛ و نیز ابراهیم تقی‌زاده و سید احمد هاشمی (۱۴۰۳). *مسؤولیت مدنی (ضمان قهری)*. تهران: انتشارات دانشگاه پیام نور اشاره کرد.

۲۶. فخرالدین اصغری آقمشهدی و حمیدرضا ابوئی، «حسن نیت در انعقاد قرارداد در حقوق انگلیس و ایران»، *حقوق خصوصی*، ش ۱۲ (۱۳۸۷)، ص ۴۴.

با این حال، در قانون مدنی ایران که پایهٔ اصلی روابط خصوصی است، اصطلاح «حسن‌نیت» به‌صراحت نیامده است[۲۷]. حتی در مواردی که متن اولیه برگرفته از قانون مدنی فرانسه بوده، مانند مواد ۱۰۳۶ و ۲۱۹، واژهٔ حسن‌نیت از ترجمه حذف شده و جای خود را به عباراتی مبهم‌تر مانند «مخارج متعارفه» داده است[۲۸].

علاوه بر این، مادهٔ ۲۱۹ قانون مدنی ایران که به باور بسیاری از حقوق‌دانان برگرفته از مادهٔ ۱۱۳۴ قانون مدنی فرانسه است، عبارت «حسن‌نیت» را که در منبع فرانسوی آن وجود دارد، حذف کرده است[۲۹]. به‌نظر می‌رسد، علت استفاده نکردن از این اصطلاح در قانون مدنی ایران، ناشی از فقدان سابقهٔ آن در منابع فقهی باشد؛ امری که ممکن است باعث ناآشنایی نویسندگان قانون با این مفهوم شده باشد. همچنین، پرهیز از ایجاد اختلاف نظر میان تدوین‌کنندگان و تصویب‌کنندگان قانون، احتمالاً یکی دیگر از دلایل حذف این اصطلاح بوده است.

در نهایت، یکی از مهم‌ترین تحولات تقنینی در این زمینه، تصویب «قانون الزام به ثبت رسمی معاملات اموال غیرمنقول» مصوب ۱۴۰۳ است که می‌توان آن را گامی مؤثر در جهت تقویت اصل حسن‌نیت و حمایت از اعتماد مشروع در روابط قراردادی دانست. مطابق مادهٔ ۱ این قانون، اشخاصی که معاملهٔ خود را در چارچوب نظام رسمی ثبت انجام داده و به مندرجات دفتر املاک اعتماد کرده‌اند، مورد حمایت قانون‌گذار قرار می‌گیرند. به‌نظر می‌رسد قانون‌گذار با تقویت اعتبار ثبت رسمی و محدود ساختن قابلیت استناد اسناد عادی، درصدد ایجاد امنیت معاملاتی و حمایت از اشخاصی برآمده است که با اعتماد متعارف به وضعیت ثبتی املاک اقدام به انعقاد قرارداد می‌کنند. در این رویکرد، حسن‌نیت صرفاً مفهومی اخلاقی یا ذهنی نیست، بلکه به‌عنوان

---

۲۷. بر اساس مادهٔ ۸۸ «قانون مقررات احوال شخصیهٔ مسیحیان پروتستان ایران» که در تاریخ ۳/۷/۱۳۸۷ به تصویب کشیشان و هیأت‌های مدیرهٔ کلیساهای پروتستان ایران رسید و پس از بررسی در ادارهٔ کل امور حقوقی، اسناد و امور مترجمین قوهٔ قضاییه با اصلاحات کمیسیون مشورتی تهیهٔ لوایح قضایی و اعلام نظریهٔ شمارهٔ ۴۰۴۴/۷ مورخ ۳۰/۶/۱۳۸۷ مبنی بر عدم مغایرت آن با نظم عمومی مورد تأیید قرار گرفت، و نیز طبق درخواست ثبت‌شدهٔ مدیر کمیتهٔ تدوین مقررات احوال شخصیهٔ مسیحیان پروتستان ایران به شمارهٔ ۲۲۱۲/۹ مورخ ۷/۷/۱۳۸۷ در دفتر قوانین و مقررات روزنامهٔ رسمی کشور، مقرر شده است که در صورت عدم توافق زوجین در انتخاب داور مشترک، کلیسا داور سوم را که ریاست هیئت داوری را برعهده خواهد داشت از میان اقوام، دوستان یا آشنایان زوجین انتخاب و معرفی نماید. در این فرایند، احراز حسن‌نیت و بی‌طرفی داوران، شرط اساسی تلقی می‌شود.

۲۸. فخرالدین اصغری آقمشهدی و حمیدرضا ابوئی، پیشین، ص ۱۱.

۲۹. محمدمهدی الشریف، *منطق حقوق*، (تهران: شرکت سهامی انتشار، چ ۷، ۱۴۰۱)، ص ۶۵۰.

معیاری عینی در حمایت از اعتماد مشروع متعاملین جلوه می‌یابد؛ امری که از حیث کارکرد، با رویکرد حقوق آلمان و به‌ویژه کارکرد مادهٔ ۲۴۲ قانون مدنی آلمان در حمایت از اعتماد و ثبات روابط حقوقی قابل مقایسه است. همچنین، قانون‌گذار در تبصره‌های ۵ و ۸ مادهٔ ۱۰ و نیز مادهٔ ۱۳ این قانون، علاوه بر حمایت ایجابی از اشخاص باحسن‌نیت، برای رفتارهای مبتنی بر سوءنیت و ارائهٔ اطلاعاتِ خلاف واقع، ضمانت‌های اجرای مدنی و کیفری پیش‌بینی کرده است. این امر نشان می‌دهد که حقوق ایران، دست‌کم در برخی حوزه‌های نوین، به سمت شناسایی عملی کارکردهای اصل حسن‌نیت در روابط قراردادی و حمایت از اعتماد متعارف اشخاص حرکت کرده است. از این منظر، قانون یادشده را می‌توان نشانه‌ای از تحول تدریجی نظام حقوقی ایران از پذیرش پراکنده و ضمنی حسن‌نیت، به سوی شناسایی منسجم‌تر آن در عرصهٔ حقوق خصوصی دانست.

۲.۱.۲. دکترین حقوقی

یکی از حقوق‌دانان ایرانی دربارهٔ حسن‌نیت بیان می‌کند: «دیر یا زود باید قاعدهٔ حسن‌نیت را پذیرفت و هم‌اکنون این مسئله در دست مذاکره است»،[۳۰] هرچند وی در ادامه می‌افزاید که حقوق ایران تاکنون به این اصل روی خوش نشان نداده است[۳۱]. در این زمینه، دیدگاه‌های حقوق‌دانان ایرانی به دو دسته تقسیم می‌شود: دستهٔ نخست، وجود اصل حسن‌نیت را در روح قوانین ایران پذیرفته و معتقدند که آثار آن در برخی مواد قانونی و تفاسیر قضایی به‌چشم می‌خورد[۳۲]. در مقابل، دستهٔ دوم این اصل را به‌طور کلی یا حداقل در برخی مراحل قرارداد انکار کرده، فقدان تصریح قانونی را دلیلی بر عدم پذیرش آن می‌دانند[۳۳]. البته در سراسر قانون مدنی ایران به‌طور صریح از اصل حسن‌نیت یاد نشده و این عدم تصریح سبب شده است که برخی از

۳۰. محمدجعفر جعفری لنگرودی، *حقوق تعهدات*، (تهران: گنج دانش، ۱۴۰۱)، ص ۲۰۸.

۳۱. همان، ص ۲۲۸.

۳۲. ناصر کاتوزیان، *قواعد عمومی قراردادها*، ج ۲، (تهران: گنج دانش، ۱۴۰۴)، ص ۳۸؛ محمدجعفر جعفری لنگرودی، *مبسوط در ترمینولوژی حقوق*، (تهران: گنج دانش، چ ۸، ۱۴۰۰)، ص ۱۶۶۱؛ سیدحسین صفایی، دوره‌ی مقدماتی حقوق مدنی: تعهدات و قراردادها، ج ۲، (تهران: میزان، ۱۴۰۴)، ص ۱۷۹.

۳۳. فخرالدین اصغری آقمشهدی و حمیدرضا ابوئی، *پیشین*، ص ۱۱؛ یحیی ابراهیمی، «مطالعه تطبیقی مفهوم و آثار حسن‌نیت در انعقاد، تفسیر و اجرای قراردادها»، *حقوقی بین‌المللی*، ش ۴۱ (۱۳۸۸)، ص ۹۰؛ سیدحسن موسوی بجنوردی، «قاعده‌ی اقدام»، *دیدگاه‌های حقوقی*، ش ۲ (۱۳۷۵)، ص ۲۵.

حقوق‌دانان در مباحث مربوط به آثار معاملات و نحوهٔ اجرای قراردادها، به این اصل و نتایج ناشی از آن نپردازند[۳۴].

با این حال، ازجمله نخستین شارحان قانون مدنی، حسن‌نیت را به‌عنوان نیت مشترک طرفین در هنگام انعقاد عقد تعریف کرده و آن را از اصول حاکم بر قراردادها دانسته‌اند[۳۵]. وی برای استناد به لزوم رعایت این اصل، به مواد ۲۲۰ و ۲۲۵ قانون مدنی ارجاع داده است. برخی از حقوق‌دانان معاصر نیز همین دیدگاه را پذیرفته‌اند[۳۶]. در مقابل، مخالفان این دیدگاه بر این باورند که مادهٔ ۲۲۷ قانون مدنی ایران به‌صراحت بخش پایانی مادهٔ ۱۱۴۷ قانون مدنی فرانسه [۳۷]را حذف کرده است. با مقایسهٔ این دو ماده درمی‌یابیم که در حقوق فرانسه، متعهد برای رهایی از پرداخت خسارت ناشی از عدم انجام تعهد یا تأخیر در اجرای آن، باید دو شرط را اثبات کند: ۱- وجود قوهٔ قاهره ۲- داشتن حسن‌نیت[۳۸].

بنابراین، اگر قوهٔ قاهره مانع انجام تعهد شود، اما متعهد دارای نیت سوء باشد، همچنان ملزم به جبران خسارت است. اما در حقوق ایران، همین که یک حادثهٔ خارجی غیرقابل پیش‌بینی به‌گونه‌ای رخ دهد که اجرای تعهد را ناممکن سازد، برای معافیت از پرداخت خسارت کافی است؛ خواه متعهد حسن‌نیت داشته باشد، خواه سوءنیت. با این حال، باید توجه داشت که برای حسن‌نیت، دو کارکرد مستقل قابل تشخیص است:

نخست، حسن‌نیت به‌عنوان اصل کلی و الزام‌آور که ناظر بر رفتار وفادارانه و منصفانه در انعقاد، تفسیر و اجرای قراردادهاست؛ و دوم، مفهومی که در برخی دیگر از شاخه‌های حقوق، نظیر حقوق اموال، مالکیت، اسناد تجاری، نکاح و موارد مشابه، جاری است. این تلقی از حسن‌نیت

۳۴. سید علی حائری شاه‌باغ، *شرح قانون مدنی*، ج ۱، (تهران: کتابخانهٔ گنج دانش، ۱۴۰۲)، ص ۱۹۶؛ سید حسن امامی، *حقوق مدنی*، ج ۱، (تهران: کتابفروشی اسلامیه، چ ۵، ۱۴۰۱)، ص ۸۳.

۳۵. مصطفی عدل، *حقوق مدنی*، (تهران: انتشارات خرسندی۱۴۰۰)، ص ۱۳۶.

۳۶. مهدی شهیدی، *آثار قراردادها و تعهدات*، (تهران: مجمع علمی و فرهنگی مجد، ۱۴۰۳)، ص ۱۱۴؛ سیدحسین صفایی، *پیشین*، ص ۱۸۱.

۳۷. مادهٔ ۱۱۴۷ قانون مدنی فرانسه: «متعهد تنها در صورتی به جبران خسارت ناشی از عدم انجام یا تأخیر در اجرای تعهد محکوم می‌شود که نتواند اثبات کند که این تخلف نتیجهٔ عاملی خارجی و خارج از ارادهٔ او بوده و در عین حال، سوءنیتی نیز در رفتار وی وجود نداشته است».

۳۸. فخرالدین اصغری آقمشهدی و حمیدرضا ابوئی، *پیشین*، ص ۱۳.

به‌عنوان یک مبنای حقوقی توجیه‌کننده در جهت حمایت از اشخاص در موقعیت‌های مبتنی بر اشتباه و برداشت ناصحیح مطرح می‌شود که بر نبود آگاهی و اطلاع در شخص دلالت دارد[۳۹]. چنین برداشتی از حسن‌نیت که به‌ویژه در نظام حقوقی فرانسه مورد تأکید قرار گرفته، ماهیتی حمایتی دارد و قانون‌گذار را بر آن می‌دارد تا از فردی که با ناآگاهی و حسن‌نیت عمل کرده است، پشتیبانی کند[۴۰]. این برداشت از حسن‌نیت در قانون مدنی ایران نیز در ضمن مجموعه‌ای از مواد به‌چشم می‌خورد؛ ازجمله می‌توان به مواد ۳۲۵، ۶۸۰، ۱۱۶۴ و ۱۱۶۵ قانون مدنی اشاره کرد.

در حقوق مدنی ایران، برخی نهادها نشان‌دهندهٔ توجه حقوق به وضعیت اشخاصی هستند که بدون علم به وضعیت واقعی اقدام کرده‌اند. از جملهٔ این موارد می‌توان به مقررات مربوط به مواد ۱۱۶۴ و ۱۱۶۵ قانون مدنی به وطی به شبهه اشاره کرد. در این حالت، شخص با فردی نزدیکی می‌کند که ازدواج با وی به دلیل وجود موانع قانونی صحیح نیست، اما وی از وجود این موانع بی‌اطلاع بوده است. در چنین وضعیتی، عمل یادشده در حکم زنا تلقی نمی‌شود و فرزند حاصل از این رابطه به طرفی که در اشتباه بوده است، ملحق می‌گردد. مبنای این حکم در فقه و حقوق ایران وجود شبهه و جهل نسبت به موضوع است؛ با این حال، از حیث کارکردی می‌توان آن را نشان‌دهندهٔ توجه نظام حقوقی به وضعیت شخص فاقد سوءنیت دانست، وضعیتی که در ادبیات حقوقی معاصر با مفهوم رفتار مبتنی بر حسن‌نیت قابل مقایسه است.

در همین راستا، یکی از حوزه‌هایی که گاه به‌عنوان مستندی برای انکار نقش حسن‌نیت مطرح می‌شود، مقررات مربوط به غصب، به‌ویژه مادهٔ ۳۰۸ قانون مدنی[۴۱] است[۴۲]. در نگاه نخست ممکن است چنین برداشت شود که قانون‌گذار میان سوءنیت و جهل متصرف تمایز روشنی قائل نشده است؛ زیرا حتی در فرض جهل نیز آثار ضمان غصب بر متصرف بار می‌شود. از این رو گفته شده است که این مقررات بیش از آنکه متکی بر حمایت از متصرفِ باحسن‌نیت باشد، بر حمایت

۳۹. کوروش کاویانی، اصل عدم قابلیت استناد به ایرادات در مقابل دارنده‌ی باحسن‌نیت سند تجارتی، *رساله‌ی دکتری دانشگاه تهران*، ۱۳۷۵، ص ۱۵.

۴۰. منصور امینی و زینب غلامعلی سیفی، «حسن نیت»، *کانون وکلا*، ش ۱۰ (۱۳۷۵)، ص ۱۹۴.

۴۱. مادهٔ ۳۰۸ قانون مدنی: «غصب، استیلا بر حق غیر است به نحو عدوان. اثبات ید بر مال غیر بدون مجوز هم در حکم غصب است».

۴۲. سیدحسن موسوی بجنوردی، *القواعد الفقهیه*، به تصحیح مهدی مهریزی و محمدحسین درایتی، ج ۱ تا ۴، (قم: چاپ الهادی، ۱۴۱۹ق)، ص ۲۵.

از مالک استوار است. این برداشت با توجه به مادهٔ ۳۲۳ قانون مدنی[۴۳] تقویت می‌شود؛ زیرا در ظاهر خریدار مال مغصوب، صرف‌نظر از آگاهی یا جهل نسبت به وضعیت مال، در برابر مالک ضامن شناخته شده است. چنین حکمی در نگاه نخست با مفهوم متعارف حسن‌نیت که بر حمایت از شخص ناآگاه تأکید دارد، ناسازگار به‌نظر می‌رسد. با این حال، بررسی دقیق‌تر مقررات نشان می‌دهد که قانون مدنی کاملاً نسبت به وضعیت متعامل ناآگاه بی‌توجه نیست. برای نمونه، مادهٔ ۳۲۵ قانون مدنی[۴۴] امکان رجوع و جبران خسارت را برای خریدار ناآگاه پیش‌بینی کرده است که می‌تواند نشانه‌ای از توجه ضمنی قانون‌گذار به عنصر حسن‌نیت تلقی شود. همچنین در باب معاملات فضولی مطابق مادهٔ ۲۶۳ قانون مدنی[۴۵]، میان متعامل آگاه و ناآگاه تفاوت نهاده شده و شخص ناآگاه از حقوق بیشتری برای رجوع و مطالبهٔ خسارت برخوردار است. این امر نشان می‌دهد که هرچند اصل حسن‌نیت به‌صورت قاعده‌ای کلی در قانون مدنی تصریح نشده، اما آثار آن در برخی نهادهای حقوقی به‌طور ضمنی قابل مشاهده است.

یکی از صاحب‌نظران حقوقی ایران بر این باور است که قانون‌گذار ما از روی سهو، اصل حسن‌نیت را در قانون مدنی وارد نکرده است[۴۶]، همان‌گونه که پیش‌تر نیز بیان شد، برخی از حقوق‌دانان بر این عقیده‌اند که در نظام حقوقی ایران، اصلی به نام حسن‌نیت در حوزهٔ قراردادها پیش‌بینی نشده است؛ لذا، بررسی جایگاه حسن‌نیت در نظام‌های حقوقی خارجی می‌تواند ما را به درک عمیق‌تری از جایگاه نهاد عرف و عادت در حقوق ایران برساند؛ نهادی که همواره در تعیین حدود و نحوهٔ تعاملات قراردادی میان طرفین نقش مؤثری ایفا کرده، به‌گونه‌ای که در برخی از آرا و رویه‌های قضایی، به‌جز در موارد استثنایی، جایگزینی برای اصل حسن‌نیت تلقی شده

۴۳. مادهٔ ۳۲۳ قانون مدنی: «اگر کسی مال مغصوب را از غاصب بخرد، آن‌کس نیز ضامن است و مالک می‌تواند بر طبق مقررات مواد فوق به هر یک از بایع و مشتری رجوع کرده، عین و در صورت تلف شدن آن، مثل یا قیمت مال و همچنین منافع آن را در هر حال مطالبه کند».

۴۴. مادهٔ ۳۲۵ قانون مدنی: «اگر مشتری جاهل به غصب بوده و مالک به او رجوع کرده باشد، او نیز می‌تواند نسبت به ثمن و خسارت به بایع رجوع کند، اگرچه مبیع نزد خود مشتری تلف شده باشد و اگر مالک نسبت به مثل یا قیمت به بایع رجوع کند، بایع حق رجوع به مشتری را نخواهد داشت».

۴۵ . مادهٔ ۲۶۳ قانون مدنی: «هرگاه مالک معامله را اجازه نکند و مشتری هم بر فضولی بودن آن جاهل باشد حق دارد که برای ثمن و کلیه غرامات به بایع فضولی رجوع کند و در صورت عالم بودن فقط حق رجوع برای ثمن را خواهد داشت».

۴۶. حسنعلی درودیان، *حقوق مدنی*۳ (جزوهٔ درسی دانشکدهٔ حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران)، به نقل از: علی انصاری (۱۳۸۸). مفهوم و معنای حسن نیت در حقوق ایران و فرانسه، *پژوهش‌های حقوق تطبیقی* (مدرس علوم انسانی)، (۴)، ص ۳۳.

است[۴۷]. گروهی دیگر از نویسندگان در مورد چنین برداشتی در حقوق ایران ابراز تردید کرده، معتقدند که حسن‌نیت به عرف نزدیک است و با رجوع به عرف می‌توان مقتضای اصل حسن‌نیت را استنباط نمود[۴۸]. همچنین، در قواعد تکمیلی و نهاد عرف، نشانه‌هایی از رویکرد مبتنی بر انصاف و حسن‌نیت به‌چشم می‌خورد، زیرا قانون‌گذار اغلب آن دسته از احکام را به‌عنوان مقررات مکمل برگزیده که با اصول عدالت و رفتار منصفانه سازگار است[۴۹]. با این حال، همان‌گونه که پیش‌تر نیز گفته شد:

اولاً در روزگار ما، اصل حسن‌نیت به‌عنوان یکی از اصول حقوقی دارای ماهیت قانونی شناخته می‌شود، درحالی که عرف ازجمله قواعد تکمیلی به‌شمار می‌رود که قابل عدول و اسقاط است.

ثانیاً حسن‌نیت ماهیتی دائمی دارد، درصورتی‌که عرف، گذرا، متحول و در پاره‌ای از موارد ناصواب است[۵۰].

حسن‌نیت ازجمله اصولی است که نیازی به تصریح قانون‌گذار ندارد، چراکه اصول حقوقی به‌منزلهٔ ساختارهای بنیادین نظام حقوقی محسوب می‌شوند که لازمهٔ هر جامعه‌ای با نظم حقوقی‌اند[۵۱]. از این رو، باید اصل حسن‌نیت را به‌عنوان یکی از اصول پذیرفته‌شده در حقوق تلقی کرد، نه صرفاً یک عرف یا عادت. برخی از صاحب‌نظران، با استناد به مادهٔ ۸ قانون مسئولیت مدنی، اصل حسن‌نیت را در نظام حقوقی ایران پذیرفته‌اند و معتقدند که مفاهیمی چون «علم و جهل» در مقررات داخلی، ناظر به همین اصل است[۵۲]؛ درواقع همان چیزی است که در نظام‌های حقوقی نوین با اصطلاحات «سوءنیت» و «حسن‌نیت» معرفی می‌شود[۵۳].

از نظر نگارندگان پژوهش حاضر، برای اثبات وجود حسن‌نیت در حقوق ایران به موادی از

---

۴۷. مهدی شهیدی، *پیشین*، ص ۷۴.

۴۸. سیدحسین صفایی و همکاران، *حقوق بیع بین‌المللی با مطالعهٔ تطبیقی*، (تهران: دانشگاه تهران، ۱۴۰۲)، ص ۴۵-۴۷.

۴۹. سیدمرتضی قاسم‌زاده، *اصول قراردادها و تعهدات*، (تهران: نشر دادگستر، چ ۱۰، ۱۴۰۲)، ص ۷۰.

۵۰. عباس کریمی و اباالفضل سلیمیان، «تعهد حسن نیت در قراردادها در حقوق ایران و فرانسه»، *تمدن حقوقی*، ش ۸ (۱۴۰۰)، ص ۲۳۷-۲۴۰.

۵۱. ژان بولانژه و علیرضا محمدزاده وادقانی، «اصول کلی حقوق و حقوق موضوعه»، *حقوق دانشگاه تهران*، ش ۳۶ (۱۳۷۶)، ص ۹۰.

۵۲. علیرضا باریکلو و سیدعلی خزایی، «اصل حسن نیت و پیامدهای آن در دوره‌ی پیش‌قراردادی با مطالعه‌ی تطبیقی در حقوق انگلستان و فرانسه»، *حقوقی دادگستری*، ش ۷۶ (۱۳۹۰)، ص ۵۳.

۵۳. احمد دیلمی، *حسن نیت در مسؤولیت مدنی*، (تهران: نشر میزان، ۱۳۹۹)، ص ۴۴.

قانون استناد کرده‌اند که گرچه در آن‌ها واژهٔ «حسن‌نیت» به‌طور صریح به‌کار نرفته است، اما با اندکی تأمل می‌توان حضور این اصل را در آن‌ها تشخیص داد؛ مانند اینکه وکیل ملزم به رعایت مصلحت موکل خود است[۵۴] و تمامی اقدامات وکیل پیش از عزل، درصورتی که در حدود اختیار وی باشد، برای موکل نافذ تلقی می‌گردد[۵۵]، یا اینکه اصل لزوم قراردادها مانع از عدول یک‌جانبه از تعهدات ناشی از آن است[۵۶]. همچنین در حیطهٔ فعالیت‌های تجاری، حق‌العمل‌کار درصورتی می‌تواند حسن‌نیت خود را اثبات نماید[۵۷] که نشان دهد باوجود فروش کالا به قیمت پایین‌تر، هدفش جلوگیری از ورود ضرر بیشتر بوده و درصورتی که اقدام نادرستی از وی سرزده باشد، مستحق دریافت اجرت نخواهد بود[۵۸]. در مورد قائم‌مقام تجاری نیز محدود شدن اختیارات وی ایجاب می‌کند که این محدودیت‌ها ثبت و اعلان گردد؛ چراکه اصل حسن‌نیت اقتضا می‌کند اشخاص ثالث از این موضوع آگاه شوند[۵۹]. در خصوص تاجر نیز، اگر بدون وجود تقصیر دچار ورشکستگی شود، چنین فردی در زمرهٔ ورشکستگانِ باحسن‌نیت قرار می‌گیرد.

با وجود این ظرفیت‌ها، باید توجه داشت که در نظام حقوقی ایران هنوز اصل حسن‌نیت به‌عنوان یک قاعدهٔ عام و منسجم در حقوق قراردادها به‌رسمیت شناخته نشده است. این وضعیت به‌ویژه در حوزهٔ قراردادهای بیمه اهمیت بیشتری پیدا می‌کند. قانون بیمه مصوب ۱۳۱۶، اگرچه بر صداقت در اعلام اطلاعات تأکید دارد، اما اصطلاح حسن‌نیت را به‌کار نبرده است. با این حال، مواد ۱۲ و ۱۳ قانون بیمه را می‌توان از مهم‌ترین جلوه‌های عملی اصل حسن‌نیت در حقوق ایران دانست. مادهٔ ۱۲ بیمه‌گذار را مکلف می‌کند که تمام اطلاعات مؤثر در ارزیابی خطر را صادقانه اعلام نماید و مادهٔ ۱۳ نیز ضمانت اجرای کتمان یا اظهار خلاف واقع را پیش‌بینی کرده است. این مقررات نشان می‌دهد که رابطهٔ بیمه‌گر و بیمه‌گذار اساساً بر اعتماد و صداقت متقابل استوار است؛ مفهومی که در حقوق تطبیقی با عنوان اصل حسن‌نیت شناخته می‌شود.

---

۵۴. مادهٔ ۶۶۷ قانون مدنی.

۵۵. مادهٔ ۶۸۰ قانون مدنی.

۵۶. مادهٔ ۲۱۹ قانون مدنی.

۵۷. مادهٔ ۲۶۳ قانون تجارت.

۵۸. مادهٔ ۳۷۰ قانون مدنی.

۵۹. مواد ۳۹۶ و ۳۹۷ قانون تجارت.

در مجموع، بررسی قوانین موضوعه و دیدگاه‌های دکترین نشان می‌دهد که هرچند اصل حسن‌نیت در حقوق ایران به‌صورت صریح و نظام‌مند تدوین نشده، اما نشانه‌های آن در مواد مختلف قانونی و تحلیل‌های حقوقی قابل مشاهده است. این ظرفیت‌ها می‌تواند مبنایی برای توسعهٔ تدریجی این اصل در نظام حقوقی ایران و نزدیک‌تر شدن آن به تحولات حقوق قراردادهای معاصر باشد.

۲.۲. اصل حسن‌نیت در حقوق قراردادی آلمان

برخلاف حقوق ایران، در نظام حقوقی آلمان، اصل حسن‌نیت با محوریت مادهٔ ۲۴۲ قانون مدنی (BGB) ، نظامی صریح و منسجم دارد. در این بخش، ضمن بررسی مبانی قانونی و کارکردهای این اصل، نمود عملی آن را در قراردادهای تخصصی نظیر بیمهٔ اتکایی تحلیل خواهیم کرد.

۱.۲.۲. مبنای قانونی و کارکردهای اصل حسن‌نیت در حقوق قراردادهای آلمان

در حقوق آلمان، اصل حسن‌نیت بر اساس مادهٔ ۲۴۲ قانون مدنی آلمان جایگاهی محوری در تنظیم روابط قراردادی دارد و به‌عنوان یکی از قواعد بنیادین حقوق تعهدات شناخته می‌شود. بر اساس این ماده، متعهد باید تعهد خود را مطابق با الزامات حسن‌نیت و با توجه به عرف رایج اجرا کند[۶۰]. از این رو، حسن‌نیت در حقوق آلمان یک معیار حقوقی الزام‌آور برای ارزیابی رفتار طرفین قرارداد است و به دادگاه‌ها امکان می‌دهد در تفسیر و اجرای قراردادها افزون بر مفاد صریح توافق، به هدف اقتصادی قرارداد و انتظارات مشروع طرفین نیز توجه کنند. در مقابل، در حقوق ایران قاعده‌ای عام همانند مادهٔ ۲۴۲ قانون مدنی آلمان به‌صراحت پیش‌بینی نشده است، اما مبانی آن را می‌توان به‌طور ضمنی در مقررات مختلف مشاهده کرد. به‌ویژه مواد ۲۱۹ و ۲۲۰ قانون مدنی بر لزوم وفای به عهد و آثار عرفی قرارداد تأکید دارند و نشان می‌دهند که تعهدات قراردادی تنها به مفاد تصریح‌شده محدود نیست. همچنین مادهٔ ۲۲۵ قانون مدنی دربارهٔ نقش عرف و مادهٔ ۱۳۲ قانون مدنی در منع سوءاستفاده از حق، از مهم‌ترین مبانی قابل استناد برای استنباط مفهوم حسن‌نیت در حقوق ایران به‌شمار می‌آیند. بر طبق این ضابطه، حق تا آنجا محترم

60. Cf. With Respect to Constitutional Impacts, Schubert C., in: Säcker F J/Rixecker R/Oetker H/Limperg B [eds.], BGB-Commentary, 8th ed., 2019, § 242, para. 53.

است که با مبانی اجتماعی اعطای آن سازگار باشد؛ به عبارت دیگر، هرگاه اعمال حق با مبنای اجتماعی اعطای آن، تعارض یابد یا از چارچوب کارکردی آن خارج شود، اعمال یادشده مصداق سوءاستفاده از حق تلقی شده، از حمایت قانونی برخوردار نخواهد بود[۶۱].

یکی از مهم‌ترین کارکردهای اصل حسن‌نیت در حقوق قراردادهای آلمان، نقش آن در تفسیر قرارداد و به‌ویژه تحلیل شروط عمومی قراردادها است[۶۲]. در این نظام، تفسیر قرارداد تنها محدود به الفاظِ به‌کاررفته نیست، بلکه با توجه به اوضاع و احوال انعقاد قرارداد، هدف اقتصادی معامله و انتظارات متعارف طرفین انجام می‌شود. از این رو، مادهٔ ۲۴۲ قانون مدنی آلمان معیاری برای کشف معنای منصفانهٔ قرارداد به‌شمار می‌آید، به‌ویژه در مواردی که مفاد قرارداد روشن یا کامل نیست. در مقابل، در حقوق ایران اگرچه قاعده‌ای عام همانند مادهٔ ۲۴۲ قانون مدنی آلمان پیش‌بینی نشده است، اما در تفسیر قراردادها توجه به عرف و اوضاع و احوال معامله نیز مورد توجه قرار می‌گیرد. در این زمینه، مطابق مادهٔ ۲۲۴ قانون مدنی[۶۳] نقش عرف در فهم مفاد قرارداد و تعیین مقصود واقعی طرفین مورد تأکید است. با این حال، برخلاف حقوق آلمان که حسن‌نیت مبنایی صریح برای تفسیر روابط قراردادی است، در حقوق ایران این رویکرد بیشتر به‌صورت ضمنی و از طریق قواعدی مانند رجوع به عرف اعمال می‌شود.

افزون بر تفسیر، اصل حسن‌نیت در مرحلهٔ اجرای قرارداد نیز در حقوق آلمان جایگاه مهمی دارد. اجرای قرارداد در این نظام تنها به انجام ظاهری تعهدات محدود نیست، بلکه طرفین باید به‌گونه‌ای رفتار کنند که هدف قرارداد محقق شود و اعتماد مشروع طرف مقابل خدشه‌دار نگردد[۶۴]. بر این اساس، هریک از طرفین باید از اقداماتی که اجرای قرارداد را دشوار یا بی‌فایده می‌سازد خودداری کرده، در چارچوب همکاری، صداقت و وفاداری قراردادی عمل نمایند. در مقابل، در حقوق ایران الزام به پایبندی منصفانه به تعهدات، بیشتر از مبانی فقهی و برخی مقررات خاص استنباط می‌شود. قواعدی مانند «اوفوا بالعقود»[۶۵] و «المؤمنون عند

۶۱. غلامرضا حاجی‌نوری، «بازگشت اعتدال به نظریه سوء استفاده از حق»، *مطالعات حقوق تطبیقی معاصر*، ش ۱۱ (۱۳۹۵)، ص ۱۴۹.

۶۲. GTCs

۶۳. مادهٔ ۲۲۴ قانون مدنی: «الفاظ عقود محمول است بر معانی عرفیه».

64. Schubert C, in: Säcker F J/Rixecker R/Oetker H/Limperg B [eds.], BGB-Commentary, 8th ed., 2019, § 242, paras. 166 et seqq.

۶۵. «...یَا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ...» (مائده: ۱)؛ ...ای کسانی که ایمان آورده‌اید، به پیمان‌ها وفا کنید.... .

شروطهم»[۶۶] بر لزوم وفاداری به قرارداد و شروط مورد توافق تأکید دارند و در برخی قوانین خاص، ازجمله در حقوق بیمه، نیز نشانه‌هایی از ضرورت صداقت در اجرای قرارداد مشاهده می‌شود؛ با این حال، در حقوق ایران این الزامات به‌صورت یک اصل عام و صریح همانند مادهٔ ۲۴۲ قانون مدنی آلمان تنظیم نشده است.

کارکرد دیگر مادهٔ ۲۴۲ قانون مدنی آلمان، نقش آن در تعدیل و کنترل آثار قرارداد است[۶۷]. گاه اجرای سختگیرانهٔ مفاد قرارداد می‌تواند نتیجه‌ای نامنصفانه یا برخلاف هدف واقعی طرفین به‌همراه داشته باشد. در چنین مواردی، اصل حسن‌نیت به‌عنوان ابزاری برای محدود کردن آثار نامتعارف قرارداد به‌کار می‌رود. این امر به معنای نفی آزادی قراردادی نیست، بلکه نشان می‌دهد آزادی قراردادی در حقوق آلمان در چارچوب انصاف، اعتماد متقابل و منع سوءاستفاده از حق اعمال می‌شود. در مقابل، در حقوق ایران، هرچند مطابق مادهٔ ۱۰ قانون مدنی اصل آزادی قراردادی پذیرفته شده، اما قاعدهٔ عامی برای تعدیل آثار غیرمنصفانه قراردادها پیش‌بینی نشده است. در عمل نیز دادگاه‌ها تنها در موارد محدود و با استناد به قواعدی مانند منع سوءاستفاده از حق یا قاعدهٔ لاضرر می‌توانند از اجرای نتایج شدیداً ناعادلانه جلوگیری کنند. با این حال، در برخی مقررات خاص نمونه‌هایی از این مداخله دیده می‌شود؛ ازجمله مادهٔ ۱۷۹ قانون دریایی که در موردی خاص امکان تعدیل آثار قراردادی را فراهم آورده است. با وجود این، به دلیل خاص بودن این حکم، نمی‌توان از آن وحدت ملاک گرفت یا آن را به سایر قراردادها تسری داد. از این رو، تقویت جایگاه اصل حسن‌نیت در حقوق قراردادهای ایران می‌تواند به ایجاد سازوکاری مؤثر برای کنترل قراردادهای نامنصفانه کمک کند.

یکی از مهم‌ترین جلوه‌های تقنینی اصل حسن‌نیت در حقوق آلمان، مقررات مربوط به شروط عمومی قراردادها است[۶۸]. این شروط معمولاً ازجانب یکی از طرفین و غالباً طرف قوی‌تر، از پیش

---

۶۶. المؤمنون عند شروطهم (مؤمنان باید به شروط خود پایبند باشند)

این عبارت حدیث نبوی مشهور و معتبر نزد فقهای امامیه است که در منابع متعدد روایی آمده است؛ ازجمله:

قال رسول‌الله (ص): «..المؤمنون عند شروطهم، إلا شرطاً أحلّ حراماً أو حرّم حلالاً...».

پیامبر اکرم (ص) فرمودند: مؤمنان پایبند به شروط خود هستند، مگر شرطی که حرامی را حلال یا حلالی را حرام کند. (حر عاملی، وسائل الشیعهٔ، ج ۲۱، باب ۶ از ابواب المهور، حدیث ۱).

این روایت یکی از مبانی فقهی در مشروعیت شروط ضمن عقد است و برای اثبات اصل پایبندی طرفین به تعهدات قراردادی استفاده می‌شود.

67. Former German Supreme Court [RG], RGZ 76, p. 239 et seqq, Gregor Bachmann, in: Säcker F J/Rixecker R/Oetker H/Limperg B [eds.], BGB-Commentary, 8th ed.,

68. Interpretation of General Terms and Conditions.

تنظیم می‌شود و طرف مقابل امکان واقعی برای مذاکره دربارهٔ آن‌ها ندارد[۶۹]. به همین دلیل، حقوق آلمان برای جلوگیری از تحمیل شروط ناعادلانه، نظامی برای کنترل این شروط در مواد ۳۰۷ تا ۳۰۹ قانون مدنی آلمان پیش‌بینی کرده است که با اصل حسن‌نیت ارتباط مستقیم دارد. در مقابل، در حقوق ایران نیز قراردادهایی با ساختار مشابه قراردادهای الحاقی دیده می‌شود؛ مانند قراردادهای بانکی، خدمات عمومی و برخی قراردادهای تجاری، و نیز قرارداد ارفاقی در قانون تجارت که در آن توازن قدرت میان طرفین کامل نیست. با این حال، برخلاف حقوق آلمان، مقررات منسجمی برای کنترل شروط ناعادلانه در چنین قراردادهایی وجود ندارد و حمایت از طرف ضعیف بیشتر بر قواعد کلی مانند تفسیر قرارداد و منع سوءاستفاده از حق استوار است. در حقوق آلمان، پیوند اصل حسن‌نیت با کنترل شروط عمومی سبب می‌شود تنظیم‌کنندهٔ این شروط مکلف باشد مفاد و آثار حقوقی و اقتصادی آن‌ها را به‌گونه‌ای روشن و قابل پیش‌بینی برای طرف مقابل بیان کند؛ امری که به حمایت از طرف ضعیف‌تر و تحقق انصاف قراردادی کمک می‌کند.

علاوه بر این، مادهٔ ۳۰۷ قانون مدنی آلمان[۷۰] یکی از مهم‌ترین مقررات در زمینهٔ کنترل شروط عمومی قراردادهاست. این ماده مقرر می‌دارد که اگر شرطی در شروط عمومی قرارداد، برخلاف الزامات حسن‌نیت، طرف مقابل را به‌طور نامتعارف و ناعادلانه در وضعیت نامطلوب قرار دهد، آن شرط بی‌اعتبار خواهد بود. بنابراین، معیار اصلی در ارزیابی اعتبار شروط عمومی، رعایت تعادل قراردادی، شفافیت و عدم تحمیل زیان غیرمنصفانه بر طرف مقابل است. از این جهت، مادهٔ یادشده را می‌توان یکی از روشن‌ترین مصادیق تبدیل اصل کلی حسن‌نیت به یک قاعدهٔ مشخص و قابل اجرا دانست.

69. Comprehensively in Wandt M, Transparency of Insurance Contract Terms, in: Kosirnik L/Noussia K [eds.], Liber Amicorum in Honour of Ioannis K. Rokas, 2017, p. 419.

۷۰. مادهٔ ۳۰۷ قانون مدنی آلمان (کنترل محتوایی شروط قرارداد): ۱. مقررات مندرج در شرایط عمومی قراردادها (AGB) ، درصورتی که طرف مقابل تنظیم‌کنندهٔ شروط را برخلاف الزامات حسن‌نیت به‌طور ناموجهی در وضعیت نامساعد قرار دهند، بی‌اعتبار محسوب می‌شوند؛ بی‌اعتباری ناموجه همچنین می‌تواند ناشی از عدم شفافیت و ابهام در شرط باشد. ۲. در موارد مشکوک، بی‌اعتباری ناموجه زمانی مفروض تلقی می‌شود که یک شرط ۱) با اصول اساسی مقررات قانونی‌ای که از آن عدول شده است، قابل جمع نباشد؛ ۲) حقوق یا تعهدات اساسی ناشی از ماهیت قرارداد را به‌گونه‌ای محدود کند که دستیابی به هدف قرارداد را به مخاطره اندازد. ۳) بندهای ۱ و ۲ صرفاً در خصوص مقررات مندرج در شرایط عمومی قراردادها (AGB) کاربرد دارند و سایر مقررات مربوط به کنترل محتوایی شروط قراردادی همچنان به قوت خود باقی‌اند.

در کنار مادۀ ۳۰۷، مواد ۳۰۸ و ۳۰۹ قانون مدنی آلمان نیز نقش تکمیلی مهمی دارند[۷۱]. این مواد فهرستی از شروطی را که در قراردادهای مبتنی بر شروط عمومی، مشکوک یا ممنوع تلقی می‌شوند، بیان می‌کنند. مادۀ ۳۰۸ ناظر بر شروطی است که اعتبار آن‌ها نیازمند ارزیابی قضایی و بررسی موردی است، درحالی که مادۀ ۳۰۹[۷۲] برخی شروط را به‌طور مطلق غیرقابل پذیرش می‌داند. این مقررات نشان می‌دهند که قانون‌گذار آلمانی اصل حسن‌نیت را تنها در سطح یک مفهوم کلی باقی نگذاشته، بلکه آن را در قالب قواعد مشخص برای کنترل عدم تعادل قراردادی به‌کار گرفته است.

ارتباط میان مادۀ ۲۴۲ و مواد ۳۰۷ تا ۳۰۹ قانون مدنی آلمان از این جهت اهمیت دارد که هر دو دسته مقررات در پی تضمین انصاف قراردادی و جلوگیری از سوءاستفاده از آزادی قراردادها هستند. مادۀ ۲۴۲ قاعدۀ عام حسن‌نیت را بیان می‌کند، درحالی که مواد ۳۰۷ تا ۳۰۹ نمود خاص این اصل در حوزۀ شروط عمومی قراردادها محسوب می‌شوند.

۲.۲.۲. نقش اصل حسن‌نیت در تنظیم روابط بیمۀ اتکایی در حقوق آلمان

اصل حسن‌نیت در قراردادهای تخصصی، مانند بیمۀ اتکایی[۷۳]، اهمیت ویژه‌ای دارد. در این

71. E.g., Wandt M., Versicherungsrecht (VersR) 2018, p. 321 (326 et seqq.); Fischer R. Versicherungsrecht (VersR) 1965, p. 197 (199 et seqq.); in Relation to Utmost Good Faith Wandt M/Bork K., Pre-Contractual Duties under the German Insurance Law, in: Han Y Q/Y Pynt G [eds.], Carter v Boehm and Pre-Contractual Duties in Insurance Law, 2018, p. 261 (261 et seqq.).

۷۲. مادۀ ۳۰۹ قانون مدنی آلمان (ممنوعیت شروط قراردادی بدون امکان ارزیابی موردی): در شرایط عمومی قراردادها (AGB)، چنانچه مفاد آن صرفاً بازتاب مقررات قانونی یا قضایی نباشد، موارد زیر درهرحال به‌عنوان تحمیل ناموجه و باطل تلقی می‌شود: ۱. کاهش مهلت‌های قانونی مرور زمان؛ ۲. سلب مسئولیت از خسارات بدنی؛ ۳. حذف حقوق اساسی مربوط به ضمانت اجراها؛ ۴. اعطای حق تغییر یک‌جانبه مفاد قرارداد به تنظیم‌کنندۀ قرارداد؛ ۵. پیش‌بینی شروط مربوط به تغییرات یک‌طرفه در نوع یا میزان خدمات؛ ۶. فرض صدور اعلام‌هایی از سوی طرف قرارداد (مانند پذیرش ضمنی)؛ ۷. تعیین جریمۀ قراردادی به مستثنا کردن مسئولیت ناشی از تعیین مهلت‌های ازدست‌دادنی برای اعمال حقوق؛ ۸. الزام طرف قرارداد به رعایت شکل خاص برای اعلام‌ها؛ ۹. ممنوعیت انتقال حقوق (برای مثال، منع انتقال طلب)؛ ۱۰. تعیین مهلت‌های پرداخت کمتر از سی روز؛ ۱۱. مستثنا کردن مسئولیت ناشی از عدم ارائه خدمت؛ ۱۲. سلب حق فسخ در موارد تأخیر یا عدم امکان اجرای تعهدات.

۷۳. قرارداد بیمۀ اتکایی، توافقی است که به‌موجب آن یک شرکت بیمه (بیمه‌گر اولیه) بخشی از ریسک‌های پذیرفته‌شده در قراردادهای بیمۀ خود را به شرکت بیمۀ دیگری (بیمه‌گر اتکایی) منتقل می‌کند، تا از طریق توزیع ریسک، توان مالی خود را در برابر خسارات بزرگ یا انباشته حفظ کند. در این قرارداد، بیمه‌گر اولیه همچنان در برابر بیمه‌گذار مسئول باقی می‌ماند، اما خسارت وارده را مطابق شرایط قرارداد، از بیمه‌گر اتکایی بازپس می‌گیرد. قرارداد بیمۀ اتکایی معمولاً تابع اصول خاص و قواعد عرفی است، چرا که اغلب قوانین ملی ازجمله قانون بیمۀ آلمان (VVG) آن را مستثنا کرده‌اند (مطابق مادۀ ۲۰۹ VVG)، و بر همین اساس، اصل حسن‌نیت نقشی بنیادین در تفسیر و اجرای آن دارد.

قرارداد، بیمه‌گر اتکایی برای ارزیابی ریسک و تعیین شرایط قرارداد به اطلاعات ارائه‌شده از سوی بیمه‌گر مستقیم متکی است؛ از این رو، کتمان یا ارائهٔ ناقص اطلاعات می‌تواند تعادل قراردادی و اعتماد میان طرفین را مختل کند[۷۴]. شایان ذکر است، در حقوق ایران، اگرچه در قانون بیمه به لزوم صداقت و ارائهٔ اطلاعات صحیح در مرحلهٔ انعقاد قرارداد بیمه اشاره شده است، به‌ویژه مواد ۱۲ و ۱۳ همان قانون، اما نظام حقوقی ایران فاقد یک قاعدهٔ عام صریح مشابه مادهٔ ۲۴۲ قانون مدنی آلمان است که به‌طور کلی و در همه قراردادها، بر وفاداری، رفتار منصفانه و رعایت حسن‌نیت در تمام مراحل رابطه قراردادی تأکید کند؛ این امر خلأ مهمی در تنظیم روابط پیچیده‌ای مانند بیمهٔ اتکایی ایجاد می‌نماید.

یکی از نمودهای بارز اصل حسن‌نیت در روابط بیمهٔ اتکایی، تعهد به شفافیت و صداقت اطلاعاتی است[۷۵]. در بسیاری از موارد، اطلاعات کلیدی دربارهٔ موضوع بیمه صرفاً در اختیار بیمه‌گر مستقیم قرار دارد و بیمه‌گر اتکایی برای ارزیابی ریسک و پذیرش قرارداد، ناگزیر به اعتماد به صحت و دقت این اطلاعات است. به همین دلیل، دادگاه‌های آلمان استفاده از اصل حسن‌نیت را برای جبران عدم تعادل اطلاعاتی و جلوگیری از سوءاستفاده احتمالی ضروری دانسته‌اند. نقض این تعهد، چه در مرحلهٔ انعقاد قرارداد و چه در طول اجرای آن، می‌تواند مستند به مادهٔ ۲۴۲ قانون مدنی آلمان به‌عنوان رفتاری مغایر با وفاداری قراردادی تلقی شود. در چنین وضعیتی، اصل حسن‌نیت نقش تنظیم‌کننده‌ای اساسی در تضمین صداقت، شفافیت و همکاری طرفین دارد. در مقابل، در حقوق ایران، اگرچه اصل لزوم قراردادها مطابق با مادهٔ ۲۱۹ قانون مدنی و توجه به عرف و لوازم ضمنی قرارداد بر اساس مادهٔ ۲۲۰ قانون مدنی به‌عنوان مبنایی برای استنباط تعهدات اطلاعاتی قابل استفاده‌اند، اما نظامی صریح و منسجم برای الزام بیمه‌گر مستقیم به افشای کامل و دقیق اطلاعات در روابط حرفه‌ای مانند بیمهٔ اتکایی وجود ندارد و ضمانت‌های اجرای مشخصِ مبتنی بر «کتمان اطلاعات» عمدتاً در قالب تحلیل‌های فقهی، قاعدهٔ غرر، یا استناد به «اوفوا بالعقود» و «المؤمنون عند شروطهم» مطرح می‌شود، نه در قالب یک قاعدهٔ عام به‌مثابه حسن‌نیت.

74. Cannawurf S/Schwepcke A., in Lüer D W/Schwepcke A [eds.], Rückversicherungsrecht, 2013, § 8, para. 47.

75. Concerning Primary Insurance, Lowry J, Utmost Good Faith, in: Merkin R [ed.], Insurance Law – an Introduction, 2007, pp. 37 et seqq.

جایگاه اصل حسن‌نیت در بیمهٔ اتکایی آلمان با توجه به مادهٔ ۲۰۹ قانون قرارداد بیمهٔ آلمان[۷۶] اهمیت بیشتری می‌یابد[۷۷]. مطابق مادهٔ یادشده، مقررات قانون قرارداد بیمهٔ آلمان اصولاً بر بیمهٔ اتکایی و بیمهٔ دریایی اعمال نمی‌شود. این حکم نشان می‌دهد که قانون‌گذار آلمانی بیمهٔ اتکایی را به دلیل ماهیت حرفه‌ای، تخصصی و تجاری آن از شمول بسیاری از قواعد حمایتی قانون بیمه خارج کرده است. بنابراین، برخلاف قراردادهای بیمهٔ عادی که بخش مهمی از آن‌ها تحت حاکمیت مقررات خاص قانون بیمه قرار دارند، بیمهٔ اتکایی در آلمان عمدتاً بر پایهٔ قواعد عمومی حقوق قراردادها، توافق طرفین، عرف‌های تجاری و اصول کلی حقوقی تنظیم می‌شود. همچنین، در مقایسه با حقوق ایران، نبود قانون مستقل و منسجم برای بیمهٔ اتکایی موجب شده است که این نوع روابط، به‌طور پراکنده تابع مقررات قانون مدنی ازجمله مواد ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۵، مادهٔ ۱۵۴ قانون تجارت مربوط به أخذ سهم‌الشرکه از سوی شریک با مسئولیت محدود بر اساس حسن‌نیت و مطابق با بیلان (ترازنامه) مرتب، مواد ۳۹۶ و ۳۹۷ همان قانون در حوزهٔ تحدید اختیارات قائم‌مقام تجاری منوط به ثبت و اعلان اختیارات او، اگر سمت او در زمان شروع به‌صورت کتبی ثبت و اعلان شده باشد و سایر قوانین خاص ازجمله قانون بیمهٔ اجباری مصوب ۱۳۱۶ باشد. این پراکندگی، از یک سو مقایسهٔ مستقیم با نظام آلمان را دشوار می‌سازد و از سوی دیگر، به دلیل فقدان قاعدهٔ عام حسن‌نیت، موجب تشدید خلأهای تقنینی می‌شود؛ به نحوی که برای پر کردن این خلأ، بیشتر اوقات قضات دادگستری ناچارند که به اصول کلی فقهی و اخلاقی استناد کنند و به برداشت شخصی خود متکی باشند تا قواعد مدون و صریح.

به عقیده نگارندگان، از منظر تقنینی، خروج بیمهٔ اتکایی از شمول قانون قرارداد بیمهٔ آلمان با ماهیت حرفه‌ای و تجاری این قرارداد سازگار است، زیرا بیمهٔ اتکایی معمولاً میان شرکت‌های متخصص و آگاه به ریسک منعقد می‌شود و فرض بر توانایی آنان در تنظیم منافع و ارزیابی آثار حقوقی و اقتصادی قرارداد است. با این حال، این تخصص و آزادی قراردادی مطلق نیست و

۷۶. مادهٔ ۲۰۹ قانون بیمهٔ آلمان (قراردادهای بیمهٔ اتکایی): «مقررات این قانون در مورد قراردادهای بیمهٔ اتکایی قابل اعمال نیست».
بر اساس این ماده، قانون بیمهٔ آلمان (VVG)، که چارچوب‌های حقوقی برای قراردادهای بیمهٔ مستقیم را تعیین می‌کند (ازجمله حمایت از بیمه‌گذاران، شرایط فسخ، و الزامات شفاف‌سازی)، در مورد بیمه‌های اتکایی اعمال نمی‌شود. بنابراین، در حوزهٔ بیمهٔ اتکایی، اصل حسن‌نیت (Treu und Glauben) به‌ویژه در پرتو مادهٔ ۲۴۲ قانون مدنی آلمان (BGB)، به مهم‌ترین معیار تفسیری و اجرایی قراردادها بدل می‌شود.

77. Wandt M., Versicherungsrecht, 6. ed., 2016, Para. 171.

اصل حسن‌نیت مانع از آن می‌شود که یکی از طرفین از برتری اطلاعاتی یا فنی خود برای تحمیل شرایط غیرمنصفانه استفاده کند. علاوه بر این، در حقوق ایران نیز با وجود پذیرش اصل آزادی قراردادها در مادهٔ ۱۰ قانون مدنی، نبود قاعدهٔ عام حسن‌نیت و فقدان چارچوب خاص برای بیمهٔ اتکایی، امکان سوءاستفاده از قدرت اطلاعاتی یا حرفه‌ای را افزایش می‌دهد و ضرورت تدوین مقررات حمایتی روشن را برجسته می‌سازد.

۳. انعکاس اصل حسن‌نیت در رویهٔ قضایی ایران و آلمان

اصل حسن‌نیت، علاوه بر مباحث نظری و متون قانونی، در رویهٔ قضایی نیز نقش مهمی در تنظیم روابط قراردادی دارد. بررسی آرای دادگاه‌های نشان می‌دهد این اصل در تفسیر قراردادها و حل اختلافات چه جایگاهی یافته است. در ادامه، رویکرد محاکم ایران و سپس رویهٔ دیوان فدرال آلمان بررسی می‌شود.

۱.۳. رویکرد دادگاه‌های ایران به اصل حسن‌نیت

با آنکه مفهوم حسن‌نیت در نظام حقوقی ایران سابقه‌ای دیرینه دارد و حتی احکام متعددی بر مبنای این اصل صادر شده است، همچنان در استنادات و استدلال‌های حقوقی طرفین دعوا و نیز در رویهٔ قضایی، نوعی احتیاط و تردید در مواجهه با آن مشاهده می‌شود. البته در پاره‌ای از موارد، به‌صورت روشن و مکرر، اصل حسن‌نیت مورد استناد قرار گرفته است[۷۸].

با تتبع نگارندگان در رویهٔ محاکم، یکی از نمونه‌های برجسته‌ای که در آرای دادگاه‌ها و رویهٔ قضایی به‌چشم می‌خورد، بحث «وصف تجریدی» اسناد تجاری است؛ به‌گونه‌ای که در بسیاری از آرا، این وصف با ارجاع به حسن‌نیت تحلیل و توجیه شده است. وصف تجریدی به این معناست که دارندهٔ سند تجاری که با حسن‌نیت و بدون آگاهی از ایرادات موجود در روابط پایه، آن سند را به‌دست آورده است، از حمایت قانونی برخوردار می‌شود و ایرادات ناشی از رابطهٔ حقوقی میان صادرکننده و دارندهٔ اولیه در برابر او قابل استناد نخواهد بود[۷۹]. برای نمونه، در دادنامهٔ شمارهٔ ۳۸۹

۷۸. علیرضا باریکلو و سید علی خزایی، *پیشین*، ص ۵۳.

۷۹. نظریهٔ ادارهٔ حقوقی به شمارهٔ ۷/۳۷۵۰ مورخ ۱۳۹۱/۷/۳۰ قابل مشاهده در تارنمای:
http://www.rooznamehrasmi.ir/Laws/ShowLaw.aspx?code=548.

صادره از دادگاه حقوقی یک تهران آمده است: «دارندهٔ چک، چون آن را از طریق ظهرنویسی به‌دست آورده، باتوجه به فقدان رابطهٔ پایه میان وی و صادرکننده، ایرادات ناشی از این رابطه، هرچند در برابر دارندهٔ اولیه قابل‌طرح است، اما در برابر دارندهٔ کنونی که دارای حسن‌نیت است، قابل استناد نمی‌باشد».

نمونهٔ دیگری از چنین استدلالی در دادنامهٔ شمارهٔ ۸۰۱ صادره از دادگاه حقوقی تهران مشاهده می‌شود که در آن تأکید شده است: «اسناد تجاری از ایراد مصون بوده، در برابر اشخاص ثالث باحسن‌نیت، نمی‌توان به ایرادات استناد کرد». با این حال، در یک رأی استثنایی و متفاوت از سوی دادگاه حقوقی شهرستان قائن، چنین رویه‌ای به‌چالش کشیده شده است. در آن پرونده، دادگاه با استناد به دادنامهٔ پیشین شمارهٔ ۵۲۰/۱۳ مورخ ۵ شهریور ۱۳۸۶ از شعبهٔ اول دادگاه عمومی همان شهرستان که مقرر می‌داشت چک موردبحث باید به صادرکننده مسترد می‌شد، دعوای شخص ثالثی را که مدعی حسن‌نیت در تملک چک بود، نپذیرفت و او را فاقد حق دانست. در این رأی، وصف تجریدی سند به علت وجود اعتبار امر مختومه مردود اعلام شد. در تبیین مفهوم وصف تجریدی در اسناد تجاری، مواد ۲۵۳ و ۲۵۷ قانون تجارت ازجمله مستندات اصلی محسوب می‌شوند. افزون بر آن، برخی از دادگاه‌ها در خصوص چک به مادهٔ ۱۱ قانون صدور چک تمسک جسته‌اند؛ درحالی که برخی از محاکم نیز مادهٔ ۱۴ همان قانون را مبنای تحلیل خود قرار داده‌اند[۸۰].

همچنین دادگاه‌ها، اصل حسن‌نیت را در برخی از اختلافات تجاری به‌رسمیت شناخته‌اند. برای مثال، در پرونده به شمارهٔ ۱۷۱۸–۸۴ در ۲۲ آذر ۱۳۸۴، خواهان (خریدار خانه‌ای که به رهن گذاشته شده بود) دادخواستی ارائه داد تا فروشنده (مدعی‌علیه) را مجبور به ثبت رسمی سند مالکیت کند. فروشنده با ادعای بطلان قرارداد فروش به این دلیل که خانه پیش از انعقاد قرارداد به رهن گذاشته شده بود، درخواست خود را مطرح کرد. دادگاه رأی به ضرر فروشنده داد و اعلام کرد که دادن مجوز به فروشنده برای بهره‌برداری از قصور خود، درحالی که از وجود رهن در زمان عقد قرارداد آگاه بوده، خلاف حسن‌نیت است. همچنین دادگاه حکم داد که ابطال قرارداد

۸۰. ۱) دادنامهٔ مربوط به کلاسهٔ پروندهٔ ۳۲۰/۷۷ (نک: روزنامهٔ رسمی شمارهٔ ۱۶۰۶۴ مورخ ۱۳۷۹/۲/۴؛ ۲) دادنامهٔ شمارهٔ ۳۲۵ مورخ ۱۳۸۲/۹/۲ مربوط به کلاسهٔ پروندهٔ ۸۱۲۷۴/۸۱ نرم‌افزار لوح حق نسخهٔ سال ۱۴۰۴ مرکز تحقیقات مجلس شورای اسلامی.

فروش به زیان خریدار است، زیرا ارزش خانه به دلیل نوسانات اقتصادی به‌طور چشمگیری افزایش یافته است؛ در نتیجه، دادگاه حکم کرد که فروشنده باید تعهد خود در انتقال رسمی مالکیت را اجرا کند.

در پرونده‌ای دیگر[۸۱]، خواهان طلب خسارت تأخیر داشت که در صورت عدم اقدام طرف مقابل برای ثبت سند مالکیت، قابل مطالبه بود. خوانده به عدم پرداخت کامل مبلغ قرارداد از سوی خواهان استناد کرد. هیئت داوری با اشاره به نظریهٔ مشورتی ادارهٔ حقوقی قوهٔ قضاییه اعلام کرد که در صورت خلأ قانونی، دادگاه‌ها باید بر اساس اصول کلی حقوق مانند اصل حسن‌نیت حکم کنند؛ مشروط بر اینکه این اصول با شرع اسلام تضاد نداشته باشند. هیئت داوری تأکید کرد که حسن‌نیت به‌عنوان قاعدهٔ کلی باید اعمال شود و خواهان که تعهدات خود را انجام نداده و برخلاف حسن‌نیت عمل کرده است، حق دریافت خسارت ندارد. همچنین رأی داوری مقرر کرد که خواهان که تعهدات پرداختی خود را انجام نداده، حق درخواست اجرای خاص ندارد؛ زیرا اصل حسن‌نیت نقض شده است.

در دعوایی دیگر در هیئت داوری ایران[۸۲]، شرکت بازاریابی (شرکت الف) طلب خسارت و حق‌الزحمه‌ای را مطالبه کرد که در صورت یافتن خریدار برای تراکتورهای شرکت باید پرداخت می‌شد. شرکت «ب» از پرداخت خودداری کرد و ادعا کرد شرکت بازاریابی در فروش مشارکت نداشته است. قبل از تشکیل هیئت داوری، شرکت «ب» استناد کرد که طبق اصل ۱۳۹ قانون اساسی[۸۳]، نهادهای دولتی حق ارجاع اختلافات خود به داوری را ندارند و بنابراین از حل اختلاف از طریق داوری امتناع ورزید. شرکت «الف» اظهار داشت که طرف مقابل از اصل ۱۳۹ قانون اساسی مطلع بوده و بر اساس عرف و اصول حقوق تجارت بین‌الملل، پذیرش شرط داوری به‌منزلهٔ چشم‌پوشی از حقوق مندرج در آن ماده است؛ لذا بعد از پذیرش شرط داوری، اعتراض به آن برخلاف اصل حسن‌نیت است. داور به نفع شرکت «الف» رأی داد و اعلام کرد که عدم تمکین شرکت «ب» به شرط داوری پس از پذیرش آن، نقض اصل حسن‌نیت است.

---

۸۱. مرکز داوری اتاق بازرگانی ایران، داوری موردی، پروندهٔ شمارهٔ ۹۸۰۹۹۷۴۱۱۱۳۰۱۶۹۰ (۱۵ اسفند ۱۳۹۸).

۸۲. مرکز داوری اتاق بازرگانی ایران، داوری موردی، پروندهٔ شمارهٔ ۳۶۸۴۴۲۱۲۱ (تیر ۱۳۹۷).

۸۳. اصل ۱۳۹ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران: «حل اختلافات مربوط به اموال عمومی و دولتی یا ارجاع آن به داوری در هر مورد، موکول به تصویب هیأت وزیران است و باید به اطلاع مجلس برسد. در مواردی که طرف دعوا خارجی باشد، و نیز در موارد مهم داخلی، باید به تصویب مجلس نیز برسد. موارد مهم را قانون تعیین می‌کند».

۲.۳. اصل حسن‌نیت در آرای دیوان فدرال آلمان

دیوان فدرال آلمان[۸۴] در رویهٔ قضایی خود، اصل حسن‌نیت مندرج در مادهٔ ۲۴۲ قانون مدنی آلمان را به‌عنوان یکی از مهم‌ترین مبانی تنظیم روابط قراردادی و تفسیر تعهدات طرفین به‌کار گرفته است. این ماده مقرر می‌دارد که مدیون باید تعهد خود را مطابق مقتضیات حسن‌نیت و با توجه به عرف جاری اجرا کند. بر اساس همین اصل، دادگاه‌ها در بسیاری از موارد تعهداتی فراتر از آنچه در متن قرارداد به‌صراحت آمده است برای طرفین شناسایی کرده‌اند. بررسی آرای دیوان فدرال آلمان نشان می‌دهد که این اصل نه‌تنها در تفسیر قراردادها، بلکه در جلوگیری از سوءاستفاده از حق، حمایت از اعتماد مشروع طرف مقابل و الزام به رفتار وفادارانه در روابط قراردادی نقش اساسی ایفا می‌کند.

در همین چارچوب، یکی از مهم‌ترین جلوه‌های عملی اصل حسن‌نیت در حوزهٔ بیمهٔ اتکایی، قاعدهٔ «الزام به تبعیت از تسویهٔ خسارت» است[۸۵]. هرچند این قاعده در قوانین آلمان به‌صراحت پیش‌بینی نشده، اما در رویهٔ قضایی و دکترین حقوقی بر پایهٔ اصل وفاداری قراردادی و اعتماد متقابل میان بیمه‌گر اولیه و بیمه‌گر اتکایی پذیرفته شده است[۸۶]. بر اساس این رویکرد، بیمه‌گر اتکایی باید به تصمیمات و تسویه‌های متعارف بیمه‌گر اولیه پایبند باشد، مشروط بر آنکه رسیدگی به خسارت بر پایهٔ معیارهای حرفه‌ای و حسن‌نیت انجام شده باشد. به این ترتیب، اصل حسن‌نیت حتی بدون تصریح قانونی می‌تواند تعهداتی ساختاری در روابط پیچیده بیمهٔ اتکایی ایجاد کند.

در رأی ۱۶ ژوئیه ۲۰۱۴ به شمارهٔ پروندهٔ IV ZR 88/13، دیوان فدرال آلمان به بررسی دامنهٔ تعهدات ناشی از حسن‌نیت در قراردادهای بیمه پرداخته است[۸۷]. موضوع دعوا مربوط به افشای اطلاعاتی بود که بیمه‌گذار در جریان قرارداد در اختیار بیمه‌گر قرار داده بود. دیوان اعلام کرد که تعهدات قراردادی تنها به مفاد صریح قرارداد محدود نمی‌شود و بر اساس مادهٔ ۲۴۲ قانون مدنی آلمان، تعهدات ضمنی نیز میان طرفین شکل می‌گیرد. از دیدگاه دادگاه، حفظ اعتماد

84. Bundesgerichtshof

85. Follow-the-Settlements

86. Cf. Higher Regional Court [OLG] Saarbrücken, Versicherungsrecht (VersR) 1996, p. 1494.

۸۷. لینک دسترسی، رأی شمارهٔ IV ZR 88/13 مورخ ۱۶ ژوئیه ۲۰۱۴:
https://juris.bundesgerichtshof.de/cgi-bin/rechtsprechung/document.py?Gericht=bgh&Art=en&nr=68461

و منافع مشروع بیمه‌گذار از جملهٔ این تعهدات است؛ بنابراین، افشای اطلاعات بدون رضایت وی نقض حسن‌نیت محسوب شده، می‌تواند مسئولیت مدنی بیمه‌گر را به‌دنبال داشته باشد.

در رأی ۲۲ می ۲۰۱۹ به شماره پروندهٔ IV ZR 255/17، دیوان فدرال آلمان به مسئلهٔ «سقوط حق»[۸۸] در نتیجهٔ تأخیر در اعمال آن، پرداخت[۸۹] در این پرونده، بیمه‌گر پس از گذشت مدت طولانی از تسویهٔ خسارت، خواستار بازپس‌گیری بخشی از مبلغ پرداختی شد. دیوان اعلام کرد که اصل حسن‌نیت مانع از آن است که شخص پس از ایجاد اعتماد در طرف مقابل، ناگهان حقی را که مدت‌ها اعمال نکرده است مطالبه کند. دادگاه تحقق سقوط حق را منوط به دو عنصر دانست: گذشت زمان قابل‌توجه و ایجاد اعتماد مشروع در طرف مقابل. با احراز این شرایط، دعوای بیمه‌گر غیرقابل پذیرش تشخیص داده شد.

در نهایت، دیوان فدرال آلمان در رأی ۲۵ ژانویه ۲۰۲۳ به شماره پروندهٔ IV ZR 353/21 به قاعدهٔ «ممنوعیت رفتار متناقض»[۹۰] پرداخت[۹۱]. در این پرونده، بیمه‌گر اتکایی پس از سال‌ها پذیرشِ یک روش محاسبه، ناگهان با تفسیر متفاوتی از قرارداد خواستار اصلاح حساب‌ها و فسخ قرارداد شد. دادگاه با استناد به اصل منع رفتار متناقض که از مادهٔ ۲۴۲ قانون مدنی آلمان استخراج می‌شود، اعلام کرد که هیچ شخصی نمی‌تواند برخلاف رفتار پیشین خود که موجب ایجاد اعتماد در طرف مقابل شده است عمل کند. از این رو، درخواست بیمه‌گر اتکایی رد شد و بر لزوم احترام به اعتماد و انتظارات مشروع طرفین در روابط قراردادی تأکید گردید.

در مجموع، حقوق آلمان با تکیه بر مادهٔ ۲۴۲ قانون مدنی، اصل حسن‌نیت را از قاعده‌ای صرفاً اخلاقی به ابزاری قدرتمند در رویهٔ قضایی تبدیل کرده است تا با تضمین وفاداری، حفظ محرمانگی و ممنوعیت رفتار متناقض، ثبات را به قراردادها بازگرداند. این رویکرد به‌ویژه در قراردادهای پیچیدهٔ بیمهٔ اتکایی، که بر پایهٔ «اعتماد حرفه‌ای» و «همکاری صادقانه» میان

88. Verwirkung

۸۹. لینک دسترسی، رأی شمارهٔ IV ZR 268/21 مورخ ۲۲ می ۲۰۱۹:
https://juris.bundesgerichtshof.de/cgi-in/rechtsprechung/document.py?Gericht=bgh&Art=en&nr=122485

90. Venire Contra Factum Proprium

۹۱. لینک دسترسی، رأی شمارهٔ IV ZR 353/21 مورخ ۲۵ ژانویه ۲۰۲۳:
https://juris.bundesgerichtshof.de/cgi-in/rechtsprechung/document.py?Gericht=bgh&Art=en&nr=122485

بیمه‌گر اولیه و اتکایی استوار است، به‌خوبی توانسته است از رفتارهای فرصت‌طلبانه جلوگیری کرده، تعادل قراردادی را حفظ کند. در مقابل، حقوق ایران به دلیل رویکرد عمدتاً نظری و فقدان رویهٔ قضایی منسجم در این حوزه‌های تخصصی، هنوز در مرحلهٔ بهره‌برداری عملی از این اصل با چالش روبه‌رو است و می‌تواند با الگوگیری از تجربهٔ موفق آلمان، زمینه را برای ارتقای عدالت قراردادی و اعتماد حرفه‌ای در نظام اقتصادی خود فراهم سازد.

نتیجه

جستار حاضر با هدف واکاوی مبانی حسن‌نیت در حقوق قراردادهای ایران و آلمان و بررسی امکان نهادینه‌سازی آن در نظام حقوقی ایران انجام شد. بر اساس سؤالات سه‌گانهٔ پژوهش حاضر، می‌توان نتایج اصلی را در چهار محور زیر بیان کرد:

در پاسخ به پرسش نخستین این جستار، که معیارهای استخراج مفهوم حسن‌نیت در فقه امامیه و حقوق ایران چیست، بررسی‌ها نشان می‌دهد که هرچند قانون مدنی ایران همانند مادهٔ ۲۴۲ قانون مدنی آلمان (BGB) قاعده‌ای عام دربارهٔ حسن‌نیت پیش‌بینی نکرده است، اما مجموعه‌ای از قواعد فقهی و حقوقی امکان استنباط آن را فراهم می‌کند. قواعدی مانند لاضرر، منع سوءاستفاده از حق، وفای به عهد، و احترام به اعتماد مشروع، همگی بر لزوم رفتار منصفانه در روابط قراردادی دلالت دارند. از این رو، می‌توان گفت حسن‌نیت در حقوق ایران به‌صورت ضمنی قابل استخراج است و از نظر مبنایی با مفاد مادهٔ ۲۴۲ پیش‌گفته هم‌پوشانی قابل‌توجهی دارد.

در پاسخ به دومین پرسش، دربارهٔ کارکردهای عملی اصل حسن‌نیت در حقوق آلمان، بررسی مقررات و رویهٔ قضایی نشان می‌دهد که این اصل فراتر از یک معیار اخلاقی بوده، به‌عنوان ابزاری برای تکمیل و تفسیر قراردادها به‌کار می‌رود. از مهم‌ترین کارکردهای آن، می‌توان به الزام به افشای اطلاعات اساسی در مرحلهٔ انعقاد قرارداد، ضرورت همکاری در اجرای تعهدات، منع سوءاستفاده از حق و تفسیر منصفانهٔ شروط قراردادی اشاره کرد. تحلیل تطبیقی نشان می‌دهد که بسیاری از این کارکردها با مبانی فقهی و حقوقی ایران نیز قابل انطباق است و می‌توان آن‌ها را به‌ویژه در قراردادهای پیچیده و بلندمدت، مانند قراردادهای بیمهٔ اتکایی، به‌کار گرفت.

در پاسخ به پرسش نهایی پژوهش دربارهٔ سازوکارهای نهادینه‌سازی اصل حسن‌نیت در حقوق ایران، نتایج نشان می‌دهد که این هدف از سه مسیر تقنین، تفسیر قضایی و رویه‌سازی قابل پیگیری است. در حوزهٔ تقنینی، «قانون الزام به ثبت رسمی معاملات اموال غیرمنقول (۱۴۰۳)» به‌عنوان یک نقطهٔ عطف جدید، گذار نظام حقوقی ایران به سمت پذیرش عینیِ حسن‌نیت را نشان می‌دهد؛ به‌طوری که مادهٔ نخست این قانون با سلب اثر از معاملات ثبت‌نشده، پایهٔ تعهدات را بر مبنای «اعتماد به دفتر ثبت رسمی» قرار داده و از خریدار باحسن‌نیت حمایت می‌کند؛ همچنین، پیش‌بینی ضمانت‌های اجرای مدنی و کیفری در مادهٔ ۱۳ و تبصره‌های مادهٔ ۱۰ این قانون در مواجهه با رفتارهای متقلبانه، گواهی بر شناسایی عملی ممنوعیت سوءنیت و رفتارهای فرصت‌طلبانه است که با مفهوم حمایت از اعتماد مشروع در حقوق آلمان قرابت کارکردی دارد.

برآیند یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که حقوق قراردادهای ایران، همانند حقوق آلمان که اصل حسن‌نیت را در مادهٔ ۲۴۲ قانون مدنی به‌عنوان معیار بنیادین پذیرفته، نیازمند تقویت و شناسایی صریح‌تر این اصل در قوانین داخلی است. در این راستا، اصلاح یا تکمیل برخی مقررات قانون مدنی، به‌ویژه مادهٔ ۲۱۹ و نیز توجه به موادی مانند ۳۲۵ و ۲۲۷، می‌تواند گامی در جهت تحکیم این اصل باشد. همچنین در حقوق تجارت ایران نیز نشانه‌هایی از حمایت از اشخاص ثالثِ باحسن‌نیت در موادی مانند ۱۵۴، ۳۹۶ و ۳۹۷ قانون تجارت مشاهده می‌شود. با توجه به پشتوانهٔ فقه امامیه در قواعدی همچون وفای به عهد، منع سوءاستفاده از حق و قاعدهٔ لاضرر، بهره‌گیری از این مبانی در کنار تجربهٔ حقوق آلمان، به‌ویژه در چارچوب مادهٔ ۲۴۲ قانون مدنی آلمان و در قراردادهای پیچیده‌ای مانند بیمهٔ اتکایی، می‌تواند زمینهٔ تدوین و تفسیر منسجم اصل حسن‌نیت در حقوق ایران را فراهم سازد.

منابع و مآخذ

الف) منابع فارسی

کتاب‌ها

۱. قرآن کریم.

۲. امامی، سیدحسن (۱۴۰۱). ***حقوق مدنی***. جلد ۱ تا ۶. تهران: کتابفروشی اسلامیه.

۳. انصاری، مرتضی (۱۴۲۰ق). ***کتاب المکاسب***. جلد ۱ تا ۵. قم: مجمع الفکر الإسلامی.

۴. جعفری لنگرودی، محمدجعفر (۱۴۰۰). ***مبسوط در ترمینولوژی حقوق***. تهران: گنج دانش.

۵. جعفری لنگرودی، محمدجعفر (۱۴۰۱). ***حقوق تعهدات***. تهران: گنج دانش.

۶. حائری شاه‌باغ، سیدعلی (۱۴۰۲). ***شرح قانون مدنی***. جلد ۱. تهران: کتابخانهٔ گنج دانش.

۷. حرّ عاملی، محمدبن حسن (۱۴۰۳ق). ***وسائل الشیعهٔ إلی تحصیل مسائل الشریعهٔ***. تهران: انتشارات اسلامیه.

۸. خویی، سیدابوالقاسم (۱۴۱۰ق). ***مبانی تکملهٔ المنهاج***. جلد ۱ و ۳. قم: مؤسسهٔ احیاء آثار الامام الخوئی.

۹. دیلمی، احمد (۱۳۹۹). ***حسن نیت در مسؤولیت مدنی***. تهران: میزان.

۱۰. الشریف، محمدمهدی (۱۴۰۱). ***منطق حقوق***. تهران: شرکت سهامی انتشار.

۱۱. شهیدی، مهدی (۱۴۰۳). ***آثار قراردادها و تعهدات***. تهران: مجمع علمی و فرهنگی مجد.

۱۲. صفایی، سیدحسین (۱۴۰۴). ***دورهٔ مقدماتی حقوق مدنی: تعهدات و قراردادها***. جلد ۲. تهران: میزان.

۱۳. صفایی، سیدحسین و همکاران (۱۴۰۲). ***حقوق بیع بین‌المللی با مطالعه‌ی تطبیقی***. تهران: دانشگاه تهران.

۱۴. عدل، مصطفی (۱۴۰۰). ***حقوق مدنی***. تهران: خرسندی.

۱۵. فاضل لنکرانی، محمد (۱۴۳۰ق). ***القواعد الفقهیهٔ***. قم: مرکز فقهی ائمه اطهار.

۱۶. قاسم‌زاده، سیدمرتضی (۱۳۸۶). ***مبانی مسؤولیت مدنی***. تهران: میزان.

۱۷. قاسم‌زاده، سیدمرتضی (۱۴۰۲). ***اصول قراردادها و تعهدات***. تهران: دادگستر.

۱۸. کاتوزیان، ناصر (۱۴۰۳). ***دوره‌ی مقدماتی حقوق مدنی: اعمال حقوقی***. تهران: گنج دانش.

۱۹. کاتوزیان، ناصر (۱۴۰۴). ***قواعد عمومی قراردادها***. جلد ۲. تهران: گنج دانش.

۲۰. مکارم شیرازی، ناصر و همکاران (۱۳۶۶). ***تفسیر نمونه***. جلد ۲۶. تهران: دارالکتب الاسلامیه.

۲۱. موسوی بجنوردی، سید حسن (۱۴۱۹ق). ***القواعد الفقهیه***. به تصحیح مهدی مهریزی و محمدحسین درایتی. جلد ۲ و ۴. قم: چاپ الهادی.

۲۲. محقق کرکی، علی‌بن عبدالعالی (۱۴۰۸ق). ***جامع المقاصد فی شرح القواعد***. جلد ۴. قم: مؤسسهٔ آل البیت علیهم السلام.

۲۳. ***منتخبی از آراء داوری مرکز داوری اتاق بازرگانی ایران*** (۲۰۰۴–۲۰۰۸). تهران: مؤسسهٔ مطالعات حقوقی دکتر صفار.

۲۴. هاشمی شاهرودی، سید محمود (۱۴۲۹ق). ***بیع مکاسب محرمه***. قم: مؤسسهٔ دائرةالمعارف فقه اسلامی.

۲۵. یزدانیان، علیرضا (۱۴۰۳). ***قواعد عمومی مسؤولیت مدنی***. جلد اول. تهران: میزان.

مقالات

۲۶. ابراهیمی، یحیی (۱۳۸۸). مطالعه تطبیقی مفهوم و آثار حسن‌نیت در انعقاد، تفسیر و اجرای قراردادها. ***حقوقی بین المللی***، ۲۶(۴۱)، ۶۱–۹۰. Doi: 10.22066/cilamag.2009.17285

۲۷. اصغری آقمشهدی، فخرالدین و ابوئی، حمیدرضا (۱۳۸۷). حسن نیت در انعقاد قرارداد در حقوق انگلیس و ایران. ***حقوق خصوصی***، ۵(۱۲)، ۲۹–۵۰.
https://jolt.ut.ac.ir/article_22593.html

۲۸. امینی، منصور و سیفی زینب، غلامعلی (۱۳۷۵). حسن نیت. ***کانون وکلا***، ۱(۱۰)، ۱۹۰–۲۰۵.

۲۹. انصاری، علی (۱۳۸۸). مفهوم و معنای حسن‌نیت در حقوق ایران و فرانسه. ***پژوهش‌های حقوق***

تطبیقی (مدرس علوم انسانی)، ۱۳(۴)، ۱۹–۴۶. https://sid.ir/paper/94179/fa

۳۰. باریکلو، علیرضا و خزایی، سیدعلی (۱۳۹۰). اصل حسن‌نیت و پیامدهای آن در دوره پیش‌قراردادی؛ با مطالعه‌ی تطبیقی در حقوق انگلیس و فرانسه. ***حقوقی دادگستری***، ۷۵(۷۶)،۵۳–۸۷.
Doi: 10.22106/jlj.2011.11069

۳۱. بافهم، محمد؛ فهیمی، عزیزاله؛ و حسن‌زاده، مهدی (۱۴۰۳). معیار و ضابطهٔ سوءاستفاده از حق در دادرسی مدنی ایران و فرانسه. ***مطالعات حقوق تطبیقی معاصر***، ۱۵(۳۵)، ۱–۳۲.
Doi: 10.22034/law.2024.58101.3312

۳۲. بولانژه، ژان و محمدزاده وادقانی، علیرضا (۱۳۷۶). اصول کلی حقوق و حقوق موضوعه. ***حقوق دانشگاه تهران***، ۳۶ (۰)، ۷۳–۱۰۰.
https://www.noormags.ir/view/en/articlepage/46563

۳۳. حاجی نوری، غلامرضا (۱۳۹۵). بازگشت اعتدال به نظریه سوء استفاده از حق. ***مطالعات حقوق تطبیقی معاصر***، ۶(۱۱)، ۱۴۳–۱۶۶. https://magiran.com/p1604751

۳۴. روانان، علی (۱۳۸۶). بررسی تطبیقی دارنده‌ی چک با حسن نیت و بدون حسن نیت در قوانین دنیا. ***اندیشه‌های اسلامی***، ۱(۱)، ۱–۲۰. https://ensani.ir/fa/article/188409

۳۵. طالب احمدی، حبیب؛ احمدی، مسعود و براری چناری، یوسف (۱۴۰۲). بررسی مبنایی اصل حسن نیت در اجرای تعهدات قراردادی در بیع بین‌المللی کالا (CISG). ***تعالی حقوق***، ۹(۸)، ۱۵۹–۱۹۷.
Doi: 10.22034/thdad.2023.528810.1776

۳۶. عظیمی، اکبر (۱۴۰۴). مطالعه تطبیقی اصل حسن‌نیت در حقوق ایران و فرانسه بر پایه اصلاحات ۲۰۱۶. ***تمدن حقوقی***، ۸ (۲۳)، ۱۲۷–۱۴۲. Doi: 10.22034/lc.2025.505069.1589

۳۷. کرمی کلمتی، فخرالدین و حسن گندمکار، رضا (۱۴۰۰). اصل حسن نیت و انصاف در تفسیر قراردادها در حقوق ایران و انگلستان. ***پژوهش‌های حقوق تطبیقی عدل و انصاف***، ۴(۱۲)، ۶۳–۸۲.
Doi: 10.22034/aeclr.2021.281550.1051

۳۸. کریمی، عباس و سلیمیان، اباالفضل (۱۴۰۰). تعهد حسن نیت در قراردادها در حقوق ایران و فرانسه. ***تمدن حقوقی***، ۴(۸)، ۲۳۴–۲۴۸.

۳۹. موسوی بجنوردی، سیدحسن (۱۳۷۵). قاعده‌ی اقدام. ***دیدگاه‌های حقوقی***، ۱(۲)، ۲۴– ۴۲.
https://ensani.ir/fa/article/8109

پایاننامه

۴۰. کاویانی، کوروش، ***اصل عدم قابلیت استناد به ایرادات در مقابل دارنده‌ی با حسن نیت سند تجارتی***. رساله‌ی دکتری دانشگاه تهران. ۱۳۷۷.

ب) منابع انگلیسی

Books

41. Bachmann, G. (2019). ***BGB-Commentary***. Otto Schmidt Verlag.
42. Cannawurf, S., & Schwepcke, A. (2013). ***Rückversicherungsrecht***. Nomos Verlag.
43. Grüneberg, C. (2020). ***Palandt, BGB-Commentary***. C.H. Beck.
44. Merkin, R. (2007). ***Insurance Law – an Introduction***. Routledge-Cavendish.
45. Schubert, C. (2019). ***BGB-Commentary***. Otto Schmidt Verlag.
46. Schwepcke, A. (2017). ***VVG-Commentary***, Vol. 3. C.H. Beck.
47. Wandt, M. (2016). ***Versicherungsrecht***. Mohr Siebeck.
48. Wandt, M., & Rixecker, R. (2018). ***Pre-contractual Duties under the German Insurance Law***. Hart Publishing.

Articles

49. Fischer, R. (1965). Zur Bedeutung von Treu und Glauben im Versicherungsvertrag. ***Versicherungsrecht (VersR)***, 197–199.
50. Wandt, M. (2017). Transparency of Insurance Contract Terms. ***Liber Amicorum in Honour of Ioannis K. Rokas***, 408–426.
51. Wandt, M. (2018). Zur Transparenz Vorvertraglicher Anzeigepflichten im Versicherungsvertragsrecht. ***Versicherungsrecht (VersR)***, 321–326.
52. Wandt, M., & Bork, K. (2018). Pre-contractual Duties under the German Insurance Law. ***Duties in Insurance Law***, 261–273.

Judicial decisions

53. Former German Supreme Court (RG). RGZ 76, 239 et seqq. ***Decision on good morals*** and §138 BGB.

54. German Supreme Court (BGH). ***Decisions on the Principle of Good Faith*** (§242 BGB) and Related Duties in Contract Law, Neue Juristische Wochenschrift (NJW): 1951, 119; 1975, 827; 1978, 260; 1983, 998; 1986, 177; 2009, 1343; 2010, 3714; 2012, 2184; 2014, 1230; BGHZ 85, 39 (48); BGHZ 93, 29 (39 et seqq.).

55. Higher Regional Court (OLG) Saarbrücken. (1996). ***Decision on the Duty of Disclosure in Reinsurance***, Versicherungsrecht (VersR), 1485–1510.